

INTERNATIONALE NEERLANDISTIEK

Jaargang 47
nummer 3
oktober 2009

Inhoud

- 2 Uit de geschiedenis van de Russische vertalingen van de Nederlandse literatuur**
Irina Michajlova (Universiteit van Sint-Petersburg)
- 19 Rumoer rond Rupert. Over de legitimatie van plagiaat**
Klaus Beekman (Universiteit Amsterdam)
- 31 Rooms-katholieke Pia desideria-bewerkingen in internationaal perspectief**
Feike Dietz, Els Stronks en Katarzyna Zawadzka (Universiteit Utrecht)
- 50 Kroniek van de taalkunde 2008**
Matthias Hüning (Freie Universität Berlin)
- 55 De autobiografische golf**
Jaap Goedegebuure (Universiteit Leiden)
- 61 Besprekingen en aankondigingen**
Nederländskans komen och svenskans komma: En kontrastiv undersökning [proefschrift] (Gudrun Rawoens); Blick gen Westen. Deutsche Sichtweisen auf die Niederlande und Flandern (Jelica Novaković-Lopušina); Prisma Woordenboek Surinaams Nederlands (Lila Gobardhan-Rambocus); Christian Hofman von Hofmanswaldau und seine 'niederländische Welt' (Bettina Noak); Nizozemsko slovenski slovar (Jelica Novaković-Lopušina); De Hollandsche natie (Marco Prandoni); Poems on the Lord's Supper by the Dutch Calvinist Constantijn Huygens (1596–1687)); Piet Calis, Vondel. Het verhaal van zijn leven (1587–1679) (Riet Schenkeveld-van der Dussen); De revanche van de roman (Jeroen Dewulf); De taak van de schrijver. Het poëtische debat in de Nederlandse literatuur 1968–1985); Een of twee Nederlandse literaturen? Contacten tussen de Nederlandse en Vlaamse literatuur sinds 1830 (Jane Fenoulhet); Het gaat voorbij); Onbeschut); Enjeux et tendances de la littérature flamande (Erik Spinoy); Intra & Extra Muros. Verkenningen voornamelijk in de neerlandistiek en het comparatisme (Claudia Huisman); Neerlandica III. aspecten van de extramurale neerlandistiek (Reka Eszenyi)
- 92 Signalementen**
Ingrid Wikén Bonde
- 95 Column: Netwerken, Velden en Systemen**
Ingrid Wikén Bonde
- 96 In memoriam: Marta Baerlecken (1909–2007)**
Ulrich Tiedau
- 97 Auteursgegevens**
Internationale neerlandistiek

Uit de geschiedenis van de Russische vertalingen van de Nederlandse literatuur¹

Al in de jaren zestig maar vooral in de jaren tachtig publiceerde het tijdschrift *Ons erfdeel* regelmatig artikelen over de Nederlandstalige literatuur in het Russisch (Mironov 1968, Osjij 1975, Maegd-Soëp 1980, Wezel 1983 en 1987), maar in de jaren negentig begonnen soortgelijke publicaties ook in andere tijdschriften en artikelenbundels te verschijnen. De artikelen uit de periode 1980–2003 bevatten algemene overzichten van min of meer recente vertalingen (Maegd-Soëp 1980, Wezel 1983) of namen een of ander aspect van het verschijnsel onder de loep, zoals vertalingen van werken van een bepaalde auteur (bijvoorbeeld Wezel 1987 over Maarten 't Hart, Verstraete 1995 over S. Streuvels, Eekman 1999 over Jacob Cats, Michajlova 2000 over L. Couperus), de activiteiten van een bepaalde vertaler (Kn'azkova 1995 over Ju. Sidorin, Brouwer 1997 over Korsakov), de Russische vertaalstrategie in de sovjetijd (Langeveld 1995 over de jaren zeventig), de weglatingen en adaptaties vanwege de censuur in de sovjetijd (Damme 1989) en dergelijke. Ook in *Neerlandica extra muros* stond in 2001 een artikel over de Nederlandstalige literatuur in Rusland (Michajlova 2001), dat een beknopt overzicht omvatte van de vertalingen uit de negentiende en twintigste eeuw met de meeste aandacht voor de jaren negentig van die twintigste eeuw.

Uit 2003 dateert de *Bibliografie van de Nederlandse literatuur in Russische vertaling* (Scheltjens 2003, als inleidend artikel Michajlova 2003) die een zo goed als complete opsomming van Russische vertalingen uit het Nederlands tussen 1712 en 2000 bevat (1575 titels). Deze bibliografie maakt het, samen met de *Russische bibliografie over Nederland en over Russisch-Nederlandse betrekkingen* (2003) mogelijk om verdere studie van het onderwerp op een systematische wijze uit te voeren, zoals bijvoorbeeld in het artikel van W. Scheltjens over de vertaalpolitiek in de Sovjet-Unie in de naoorlogse periode (Scheltjens 2006), maar daarnaast neemt de stroom artikelen over individuele auteurs, teksten en aspecten ook niet af (bijvoorbeeld Waegemans 2006 over Gaston Durnez, Verstraete 2006 over Cees Nooteboom, Michajlova 2006 over Vondel, Kobrin 2007 over Nijhoff).

Recent zijn ook nieuwe feiten ontdekt over het verre verleden, in het bijzonder over Nederlands-Russische literaire contacten die tot het jaar 1674

teruggaan, maar ook de nieuwe vertalingen van na 2000, die nu ook een apart hoofdstuk in de geschiedenis van deze contacten vormen, eisten een nieuwe studie. In dit artikel vat ik mijn periodisering van de geschiedenis van de Russische vertalingen uit het Nederlands, die onderdeel vormt van mijn proefschrift (2008) samen. Daarbij leg ik de meeste nadruk op mijn nieuwste bevindingen.

Een vertaling uit de zeventiende eeuw

In het jaar 1674 heeft Andries Andrieszoon Winius (1641–1717), een Nederlander die in Rusland was geboren uit Nederlandse ouders en Russisch-orthodox werd gedoopt, een vertaling gemaakt met een hele lange titel: *Schouwspel van het menselijk leven, waarin wonderlijke gesprekken der dieren uitgelegd staan (...) vertaald uit het Duits tot algemene nut door A:S W in de stad Moskou in het jaar (...) 1674.* (Winius 1674). ‘A:S W’ staat voor ‘Andrieszoon Winius’ (in het Russisch heette hij ‘Andrej Andereevitsj Winius’), als brontaal is het Duits vermeld, maar de naam van de Duitse auteur staat er niet bij. Het *Schouwspel van het menselijk leven* was een verzameling dierenfabels met bijpassende korte, historische exempla, veelal uit de klassieke oudheid. In de jaren zeventig van de zeventiende eeuw werkte Winius bij het ‘Posolsky prikaz’ (het ministerie van buitenlandse zaken) aan het hof van de tsaar Alexej Michajlovitsj, de vader van Peter de Grote. Zijn werk bestond onder meer uit het lezen van buitenlandse kranten (Duitse, Nederlandse, Franse, Italiaanse, Poolse en Zweedse) om daaruit de belangrijkste informatie te vertalen voor de tsaar en voor de handgeschreven Russische krant *Couranty*. Het ging vooral om politiek nieuws, maar af en toe was er ook iets van wetenschappelijke en culturele aard bij. Winius was op die manier goed op de hoogte van het culturele leven in Europa. Het *Schouwspel van het menselijk leven* was zijn enige vertaling van buitenlandse fictie.

Winius’ *Schouwspel* werd meteen ongelooflijk populair in Rusland, er werden veel afschriften van gemaakt, waarvan er ongeveer zestig vandaag de dag bewaard worden in de manuscriptenafdelingen van verschillende Russische en Oekraïense bibliotheken. In 1712, dat wil zeggen achtendertig jaar later, toen Peter de Grote zijn belangrijkste oorlogen achter de rug had en genoeg aandacht kon schenken aan een vreedzaam cultureel leven, werd besloten Winius’ vertaling als boek te drukken, ‘zo te zien, op initiatief van Peter zelf’ (Tarkovsky 1969, 252).² Op deze uitgave wil ik nu nader ingaan.

Winius’ *Schouwspel* was van grote invloed op de Russische cultuur. Volgens R.B. Tarkovsky, zijn er sporen van terug te vinden in het werk van Soemarokov (Tarkovsky 1971). In de Zomertuin in Petersburg en in het park van Peterhof werden sommige fonteinen gedecoreerd met figuren die waren geïnspireerd op afbeeldingen van de personages uit die fabels. Op de markt kon men goedkope ‘loebok-plaatjes’ kopen met illustraties uit het *Schouwspel*. Ook in de twintigste eeuw was dit boek nog niet vergeten, getuige een leerboek over de geschiedenis van de Russische taal dat in 1949 werd gepubliceerd, waarin twintig pagina’s aan Winius’ *Schouwspel* werden gewijd (Obnorsky, Barhudarov 1949).

De specialisten in oude Russische literatuur hebben lang naar de brontekst van deze vertaling gezocht. Omdat in de titel staat dat het 'uit het Duits' ('s nemeckago') is vertaald, heeft men naar een Duits origineel gezocht. In 1969 heeft R.B. Tarkovsky bijvoorbeeld verondersteld dat het om het Duitstalige *Theatrum morum* moet gaan, dat in 1608 in Praag verscheen met een voorwoord van de Antwerpse kunstenaar Aegidius Sadeler die werkzaam was aan het hof van keizer Rudolf II (Tarkovsky 1969). Dit *Theatrum morum* bevat echter 139 fabels, terwijl het oorspronkelijke manuscript van het *Schouwspel* er 134 heeft die allemaal in Sadelers boek te vinden zijn, aldus Tarkovsky. Maar er zijn toch heel veel vraagtekens gebleven, want er zijn te veel discrepanties tussen de twee teksten. In de eerste plaats is de volgorde van de fabels totaal verschillend, in de tweede plaats verschillen negenenvertig van de titels van de fabels die in het *Schouwspel* bovendien vaak uitvoeriger zijn (bijvoorbeeld nr. 107 *Van de Beer en de Bijen* vs. *Vom Berm*) of zelfs andere dieren noemen (bijvoorbeeld nr. 31 *Van de papegaai en de Vos* vs. *Vom Fuchs und Raben*) en in de derde plaats zijn de Duitse gedichten naar proza vertaald; de vertaling is meestal uitvoeriger dan het origineel en in de vierde plaats is er sprake van verschillen in de inhoud en vooral in de tonaliteit: 'waar in Sadelers boek een gnome staat, staat in Winus' tekst een filippica' (ibid).

Tien jaar na de publicatie van Tarkovsky ontdekte E.I. Bobrova in 1979 een andere bron van het *Schouwspel*. In Winus' bibliotheek kwam zij een exemplaar van Vondels *Warande der dieren* tegen die dezelfde fabels bevatte als het *Schouwspel* (Bobrova 1979), althans, dat beweerde ze zonder de vertaling met de brontekst te hebben vergeleken. Haar artikel bleef zo goed als onopgemerkt, want in publicaties uit 1992 (Tarkovsky) en 2000 (Saveljeva) gaat het opnieuw over 'Winus' vermeende vertaling uit het Duits.

Ook in 2005 noemt R.B. Tarkovsky nog steeds *Theatrum morum* als brontekst van Winus' *Schouwspel*, hoewel hij dan ook opmerkt de versie van Vondels *Warande* overwogen te hebben. Hij ziet verwantschap tussen Vondel en Winus, maar vermoedt dat ze allebei op een andere, onbekende versie van het *Theatrum* teruggaan. Hij blijft twijfelen aan de Vondelversie om twee redenen: ten eerste omdat Winus zelf naar een Duits origineel verwijst en ten tweede omdat Winus' vertaling met het woord 'Schouwspel', oftewel 'Theater', begint.

In het kader van mijn dissertatieonderzoek heb ik Winus' vertaling uit 1674 met Vondels *Warande* vergeleken en ontdekt dat de overeenkomsten zonder twijfel groot genoeg zijn om Vondel als brontekst te beschouwen. Van de 125 fabels uit Vondels *Warande* staan er 116 in Winus' vertaling die bovendien in precies dezelfde volgorde zijn opgenomen. Daarna verandert de volgorde. Drie fabels van Vondel (nr. 121, 124 en 125) zijn helemaal niet vertaald. In plaats daarvan zijn er twaalf andere gekozen (Winus' tekst bestaat uit 134 fabels), die waarschijnlijk uit Sadelers editie afkomstig zijn. Winus vertaalt Vondels gedichten weliswaar als proza maar qua inhoud zijn zowel de fabels zelf als de exemplen, op een paar kleine toevoegingen en weglatingen na, heel precies

vertaald. De titels die in Tarkovsky's artikel (1969) worden genoemd, omdat ze bij Winius en Sadeler verschillen, kloppen ook: zo heet nr. 107 bij Vondel (net als bij Winius) *De beer en de bij* en nr. 31 *De papegaai en de vos*, terwijl deze fabels bij Sadeler *Vom Bern* en *Vom Fuchs und Raben* zijn getiteld.

Nu blijkt dat Winius' tekst voor 91% op Vondels *Warande* teruggaat, ontstaan er drie nieuwe vragen: ten eerste, waarom Winius heeft vermeld dat hij een vertaling uit het Duits heeft gemaakt, wist hij zelf niet beter? Ten tweede, hoe het komt dat de vertaling van Vondels *Warande* zo veel op Sadelers Duitse tekst lijkt dat Tarkovsky hem voor het origineel hield? Ten derde hoe Winius op de andere titel voor zijn tekst is gekomen?

Om met het eerste te beginnen, zowel in Nederland als in Rusland maakte men in de zeventiende eeuw maar heel weinig of zelfs geen verschil tussen de begrippen 'Duits' en 'Nederlands'. Nederlanders zelf noemden hun taal soms 'Duyts', soms 'Nederduyts' en maar een enkele keer 'Nederlants'. Aan de andere kant werden in Moskou alle buitenlanders 'nemtsy', oftewel Duitsers genoemd, de buurt in Moskou waar ze allemaal woonden, heette dan ook de 'Nemetskaja sloboda' (= Duitse buurt).

Over de verwantschap van Sadelers en Vondels teksten kan men lezen in de studie *Het schouwtoneel der dieren. Embleemfabels in de Nederlanden (1567–ca.1670)* door Paul J. Smith (2006).³ Beide teksten blijken terug te gaan op dezelfde bron, met name *De warachtige fabulen der dieren*, een fabelbundel die in 1567 verscheen in Brugge bij drukker Pieter de Cleck. Het boek bevatte gravures van Marcus Gheeraerts en teksten van Eduard de Dene, factor van de Brugse rederijderskamer 'De drie santinnen'. Sadeler heeft de teksten uit het Nederlands naar het Duits bewerkt en van nieuwe platen voorzien. Vondels tekst is een soort kleinkind van die van de Dene, want hij vertaalde de Franse bewerking van de Denes fabels *Esbatement moral* (1578) –het is bovendien opmerkelijk dat in alle drie de boeken van dezelfde kopergravures van Gheeraerts gebruik werd gemaakt. Daarnaast staan in de *Vorstelijke warande* exempla die ontleend zijn aan Sadelers *Theatrum morum*. De verhouding tussen het *Theatrum morum* en de *Vorstelijke Warande* is dus die van oom en neef.

Het antwoord op de vraag waarom Winius niet het woord *Warande* uit het boek van Vondel gebruikte, maar de Russische titel *Schouwspel van het menselijk leven* dat het woord 'schouwspel' bevat dat aan Sadelers *Theater* doet denken of het Franse *Esbatement* moet er vermoedelijk in worden gezocht dat Winius, naast Vondels *Warande*, ook andere boeken uit deze filiatie kende, waaraan hij de laatste twaalf fabels dan ook ontleende.

Achttiende eeuw

Zoals gezegd, verscheen Winius' *Schouwspel* in 1712 in Moskou in boekvorm. De oplage was 500 exemplaren, waarvan geen enkel exemplaar bewaard is gebleven. Een artikel uit 1907 over het boek is echter nog wel geïllustreerd met foto's van een aantal pagina's (Simson 1909), een ander artikel bevat een opsomming van de fabels (Bykova 1955). Maar de schaarse exemplaren die in

het begin van de twintigste eeuw bekend waren, zijn later helaas verloren gegaan (ibid.).

In de gedrukte variant ontbreken acht fabels uit de handgeschreven versie. Volgens R.B. Tarkovsky kwam dat vanwege de censuur: deze fabels en vooral de betreffende exempelen wekten ongewenste associaties op met de hervormingen of met het privéleven van Peter de Grote (Tarkovsky 1969, 253), zoals nr. 54 'De steertelose Vos'. Peter wilde dat Russische bojaren mee zouden doen met de West-Europese mode en daarom gaf hij het bevel dat alle mannen hun baard eraf moesten laten scheren. In de fabel gaat het over een vos die in een door een jager opgezette klem zijn staart was kwijtgeraakt en daarna de andere vossen in het bos probeerde wijs te maken dat het de nieuwe mode was om zonder staart te lopen. Het exemplen bij deze fabel dat door Winius heel precies is vertaald, staat in de *Warande* als volgt:

Soodanighen Vos was Adalgerius. Want als hy op een quaet feyt ghevanghen, ende uyt bevel es Keysers Severi zijn hayr ende baerdt afgeschoren was, is hy alsoo wegh ghereyst ende by de zijnen gecomen, dien hy sochte wijs te maken, dat zy oock sonder hayr ende baerdt terstont gaen souden; ende wat de schalcke Vos van d'andere Vossen niet konde verwerven, dat heeft Adalgerius vanden zijnen verkreghen.

Het is opnieuw Tarkovsky (1971, 85–92) die heeft geschreven over de invloed van Winius' *Schouwspel* op de Russische literatuur, vooral op de dichter A.P. Soemarokov (1717–1777). Hoewel Winius de naam van Vondel niet had vermeld, kende Soemarokov de grote Nederlandse dichter wel. In zijn lang gedicht '11E epistola. Over dichtkunst' noemt hij de 'grote dichters' die op de Helicon 'heersen' (Soemarokov 1748). Naast Homerus, Aeschylus, Camoëns, Ariosto enz. plaatst hij daar onder anderen ook Shakespeare en Vondel. Na het gedicht geeft hij commentaar bij elke naam. Over de twee laatste auteurs schrijft hij:

Vondel, roemrijke Hollandse dichter, oftewel Hollandse Vergilius, is een goede tragicus.

Leefde in de 17e eeuw. Stierf op de vijfde dag van februari 1679 op zijn tweennegentigste.

Shakespeare, Engelse tragicus en comicus, bij wie er veel slechts is, maar ook erg veel uiterst goeds. Stierf op de drieëntwintigste dag van april 1616 op zijn vijfendertigste.

(Soemarokov 1748)

Maar het zojuist beschreven boek *Schouwspel van het menselijk leven* was niet de eerste gepubliceerde vertaling uit het Nederlands in het Russisch. W. Scheltjens

begint zijn bibliografie in het jaar 1712, terwijl de ‘Russische bibliografie’ (2003, 10) een vertaling uit 1710 vermeldt. De originele titel van dit gedicht door een zekere Joannes van Alkemade luidde: *Lofdicht Op de roemrugtigste overwinning van den Alderdoorklugtichsten en Aldergrootmagtsten grooten Heer, czaar en monarch peter alexewitz. Op de Zweden bij Poltawa bevogten den 27 Juny O:S:1709 Opgeoffert aan zijn Czarische Majesteit By zyn Triomfante intrede binnen Moscou den 21. December 1709. Gedrukt tot moscou op de drukkerij van zyn Czarische Majesteit.* (Russische bibliografie 2003, 10). Helaas is dit drukwerk net als Winius’ ‘Schouwspel’ uit 1712, verloren gegaan.

Als je de geschiedenis van Russische vertalingen uit het Nederlands door de eeuwen heen bestudeert, dan zie je duidelijk dat de Russische cultuur nu eens uiterst egocentrische, dan weer minder egocentrische perioden heeft gekend. In egocentrische perioden heeft de doelcultuur heel weinig belangstelling voor de broncultuur, maar zoekt een bewijs dat zij, de doelcultuur, de centrale positie inneemt in de wereld. De vertalingen die dan ontstaan kan men ‘doelcultuur georiënteerd’ noemen. In andere perioden krijgt de doelcultuur wel belangstelling voor de ontwikkelingen in het buitenland, onder meer voor interessante literaire producten. De vertalingen die dan ontstaan, kan men ‘broncultuur georiënteerd’ noemen. Deze twee tendenties in de keuze van een literair werk dat vertaald gaat worden, zijn parallel met de twee methoden van vertalen die in 1813 door Fridrich Schleiermacher werden geschetst:

Welke wegen staan de eigenlijke vertaler open die deze beide absoluut gescheiden personen – zijn auteur en zijn lezer – werkelijk bij elkaar wil brengen? (...) Volgens mij zijn er slechts twee. Ofwel laat de vertaler de schrijver zo veel mogelijk met rust en beweegt hij de lezer naar hem toe. Of hij laat de lezer zoveel mogelijk met rust en beweegt de schrijver naar hem toe (Schleiermacher, 1813, 47).

Zoals we hebben gezien, representeren de eerste twee Russische vertalingen uit het Nederlands deze twee tendenties. In de volgende eeuwen komen ze om de beurt naar voren.

Vertalingen uit de eerste helft van de negentiende eeuw: de romantiek

Na Tsaar Peters tijd werd er een hele poos geen Nederlandstalige literatuur in het Russisch vertaald tot het begin van de negentiende eeuw. De romantiek wordt gekenmerkt door belangstelling voor verre landen en oude tijden. Overal in Europa, inclusief Rusland, was er sprake van een enorme bloei van vertaalactiviteit. De meeste Russische vertalingen van Nederlandse literatuur werden toen voornamelijk via het Frans gemaakt (onder meer *Julia* van Rhijnvis Feith, 1803), maar sommige ook rechtstreeks. De merkwaardigste figuur op dit gebied was Petr Alexandrovitsj Korsakov (1790–1844) die in zijn jonge jaren als diplomaat in Nederland woonde en met een Nederlandse trouwde (zie onder meer Eekman 1994, Brouwer 1997). Hij was uitgever, later censor, correspon-

deerde met de grootste Russische dichter Alexandr Poesjkin en maakte zelf (nogal middelmatige) gedichten. Korsakov was actief in de periode waarin de Russische grootvorstin Anna Pavlovna met de Nederlandse kroonprins en de latere koning Willem II, trouwde. Hij maakte gebruik van deze Nederlands-Russische connectie en droeg zijn schetsen en vertalingen van de Nederlandse literatuur aan haar en haar familie op. Korsakov heeft twee lange artikelen over de Nederlandse literatuur in Russische tijdschriften gepubliceerd: *Een schets van de Hollandse literatuur, haar oorsprong, verloop en huidige stand* 1838 en *Joost van den Vondel*, eveneens in 1838. Bovendien publiceerde hij twee boeken over de Nederlandse letterkunde: *Jacob Cats, dichter, denker en raadsman* 1839 en *Een poging van een Nederlandse anthologie* in 1844 met ruim honderd gedichten van Cats, Bilderdijk, Bellamy, Reinvis Feith, Tollens en anderen. Korsakov wilde vooral nuttig zijn voor de Russische maatschappij, want hij was er zeker van dat de literatuur vooral de zeden diende te verbeteren. Zijn meest geliefde dichter was daarom Jacob Cats: in de Anthologie staan dan ook drieëndertig gedichten van hem. Van Vondel zijn er maar twee opgenomen, van Hooft één, maar van het plaatsen van teksten van Bredero kon geen sprake zijn. Korsakovs vertalingen lijken meer op Russische moralistische fabels uit die tijd dan op de Nederlandse originelen. Zijn anthologie vond nogal grote weerklank, en er verscheen een aantal positieve recensies in Russische literaire tijdschriften.

Tweede helft van de negentiende eeuw

Na de dood van Korsakov werden er veertig jaar lang bijna geen vertalingen van de Noord-Nederlandse literatuur gepubliceerd. Tussen 1844 en 1892 werden maar drie korte verhalen vertaald (zie Scheltjens 2003, 261). Deze periode werd in Rusland namelijk gekenmerkt door de opkomst van de slavofielen die weinig oog hadden voor het buitenland en die vonden dat Rusland ‘zijn eigen weg moest volgen’. Des te opmerkelijker is de publicatie van vijf romans van de Vlaming Hendrik Conscience in 1852, 1859, 1892 en 1903. In Russische tijdschriften stonden ook opvallend veel artikelen over de de Vlaamse Beweging, bijvoorbeeld *Jan Frans Willems en de Vlaamse letterkunde* (1847), *Hendrik Conscience en de Vlaamse letterkunde* (1855). Zoveel aandacht voor Hendrik Conscience lijkt minder bijzonder als men bedenkt dat hij toen in heel Europa een van de meest vertaalde auteurs was (zie het artikel van E. Saguer over zijn overweldigende succes in Spanje in *Neerlandica extra muros* 2007, 2).

Rond 1900

Halverwege de jaren 1890 veranderde de situatie drastisch. De belangstelling voor de buitenlandse literatuur nam enorm toe. Het fin de siècle, de zilveren eeuw van de Russische literatuur, begon met een vloed van vertalingen uit alle mogelijke talen. Rusland streefde naar culturele vernieuwing en liet zich daarbij inspireren door de ervaring van andere landen. In de jaren negentig van de negentiende eeuw verscheen een aantal lovende artikelen in Russische tijdschriften over de ‘nieuwe ontwikkelingen in de Nederlandse poëzie’, dat wil

zeggen de Beweging van Tachtig (zoals *Gollandskie jumoristy* 1896). Maar de Nederlandse poëzie werd in die periode, vreemd genoeg, helemaal niet vertaald. Dat gebeurde wel met proza, vooral met een sociale en socialistische strekking: werken van Multatuli (vooral fragmenten uit *Max Havelaar*) en Herman Heijermans (zijn toneelstuk 'Op hoop van zegen') beleefden tientallen herdrukken. Verder werden esthetiserende en filosofische werken vertaald die resoneerden met het symbolisme dat toen in de Russische kunst de heersende stroming was. Voorbeelden daarvan zijn *Psyche* van Couperus en het 'symbolische sprookje' *De kleine Johannes* van Frederik van Eden. Maar vooral werd toen allerlei ontspanningslectuur vertaald: humoristische en avontuurlijke verhalen van auteurs wier namen nu totaal vergeten zijn.

Vroege sovjetijd (1917–1934)

Na de Oktoberrevolutie van 1917 nam deze vloed van vertalingen meteen af. Moskouse en Petersburgse uitgeverijen blijven enige tijd Multatuli en Heijermans herdrukken, maar de stroom van esthetiserende en ontspannende lectuur stopte meteen. Er werden werken vertaald van de Vlaamse auteurs Stijn Streuvels en Cyriel Buysse over het harde boerenleven in Vlaanderen. Zoals H. Verstraete aangetoond heeft, werden de teksten lelijk verknipt: alle filosofie en psychologie werd eruit gehaald, zodat alleen maar het troosteloze zwoegen van de boeren in de kapitalistische maatschappij overbleef (Verstraete 1995).

In de vroege sovjetijd werden bijzonder veel gedichten vertaald, want de sovjetautoriteiten beschouwden de poëzie als een belangrijk propaganda-middel. Van de Nederlandse dichters werden de (toen nog) socialiste Henriëtte Roland Holst en de communist Jef Last gekozen. De *Lyrische drama's* van Henriëtte Roland Holst, waarvan de vertaling in 1921 in Petersburg verscheen, spelen in het revolutionaire Rusland. Hierbij een typisch fragment uit *Het offer*: een gesprek tussen het koor van de Russische arbeiders en het koor van de Russische arbeidsters die in 1917 de vrijheid hebben verworven en nu hun buitenlandse kameraden moeten helpen om het Russische voorbeeld te volgen. Na dit gesprek komt commissaris Oestochyov binnen en hij legt de arbeiders uit dat West-Europa nog niet rijp is voor de revolutie.

Een andere stem

Zoete vrijheid is, die van allen is;
stage vrijheid is vrijheid algemeene.

De eerste stem

O makkers maken wij haar algemeen;
dragen wij haar vlammenvaan rond de aarde!
(...)

Koor van Arbeidsters

Komt laat ons gaan geliefden, talmen wij niet!
Wat zelf wij verwierven, willen wij anderen schenken,
vrijheid brengen den broeders die smachten naar haar.
Wij trekken uit, in de handen heilige gave;
welkom stroomt ons tegen, wimpelend gejuich:
weldra zal van den tred der vrije volken
dreunen de aard. (Roland Holst, 1921, 12)

De periode van Stalin (1934–1953)

In deze periode werden geen nieuwe vertalingen gepubliceerd op een paar korte propagandagedichten na, onder andere van de communist Theun de Vries in 1942. Er verscheen een aantal herdrukken van de ‘revolutionaire’ Multatuli (*Max Havelaar* 1936, 1949, het verhaal van Saïda en Adinda als jeugd-literatuur 1937, 1951), maar verder niets. *Het achterhuis* van Anne Frank, dat in 1950–1952 in de hele wereld vertaald en gelezen werd, kon in Rusland pas in 1960, een paar jaar na Stalins dood, verschijnen. In Stalins tijd had dit absoluut niet gekund vanwege het heersende antisemitisme.

Kort na Stalins dood (1953–midden jaren zestig)

In deze periode begonnen af en toe nieuwe vertalingen te verschijnen, maar de uitgeverijen lijken nog steeds vreselijk bang te zijn geweest, hoewel de destalinisatie in volle gang was. Na Stalins dood was de eerste vertaling uit het Nederlands een boek van de communist Theun de Vries: zijn roman *Rembrandt* (1956). In zekere zin was dat een uitzondering, want het leeuwendeel van alle vertaalde literatuur uit die tijd had met de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog te maken die toen nog vers in het geheugen lagen. In 1959 verscheen in Moskou *Het meisje met het rode haar* van Theun de Vries, in 1960 *Het achterhuis* van Anne Frank, in 1961 de roman *Zomerland* van Anna van Gogh-Kaulbach, in 1966 *De getekenden* (over Duitse concentratiekampen) van de Vlaming Ludo van Eekhout. Het is duidelijk dat de Sovjet-autoriteiten naar boeken zochten die goed pasten bij de heersende ideologie, terwijl de kunstwaarde of de plaats van de auteur in de broncultuur geen rol speelden. Opmerkelijk was in 1962 het verschijnen van het boekje van I.V. Volevitsj *De moderne literatuur van Nederland* over de periode 1930–1960. Het staat vol propagandistische clichés over ‘progressieve antifascistische schrijvers’ en ‘objectieve weerspiegeling van de strijd van de arbeidersklasse’ en geeft een nogal verdraaid beeld van de Nederlandse literatuur.

Maar het was wel dezelfde I.V. Volevitsj die aan het begin stond van de volgende periode van de vertaalactiviteit Nederlands-Russisch, want in 1966 verscheen haar vertaling van een in ideologisch opzicht neutraal boek: *Het fregatschip ‘Johanna-Maria’* door Arthur van Schendel.

Late Sovjettijd (1966–1990)

Deze periode wordt gekenmerkt door de zorg van de sovjetautoriteiten over de verheffing van de sovjetburgers, terwijl de sovjetburgers zelf dweepten met de Westerse cultuur. De centrale Moskouse uitgeverij Inostrannaja literatura (= Buitenlandse literatuur) publiceerde – naast communistische propagandistische boeken – planmatig vertalingen van de belangrijkste hoogtepunten uit de wereldliteratuur. In deze periode ontstond in Rusland de neerlandistiek als studierichting: in Moskou kan men vanaf de jaren zestig en in Petersburg vanaf 1972 aan de universiteit Nederlands als hoofdvak studeren. In de jaren zeventig begon een aantal toonaangevende specialisten mee te werken aan het propagere van de Nederlandstalige cultuur in Rusland, de belangrijkste waren S.A. Mironov – professor neerlandistiek aan de Moskouse universiteit – Ju.F. Sidorin – kenner van de Nederlandstalige literatuur, samensteller van een aantal bundels Nederlandse verhalen, auteur van veel voorwoorden en redacteur van alle belangrijkste vertalingen uit de jaren zeventig – en E.V. Vitkovsky, de beste vertaler van de Nederlandse poëzie die onder andere drie bijbelse drama's van Vondel heeft vertaald.

Van de klassieke Nederlandse literatuur werden in deze periode onder anderen Vondel, Hooft, Bredero, Huygens vertaald, van de twintigste-eeuwse Nederlanders onder meer Simon Vestdijk, Belcampo, Maarten 't Hart, Simon Carmiggelt, Hella Haasse; van de Vlamingen onder anderen Willem Elsschot, Louis Paul Boon en Hugo Claus. In 1983 verscheen het boek *Istoria niderlandskoj literatury* (Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, Osjis 1983).

Toch zag het er minder rooskleurig uit dan deze presentatie van namen en titels doet vermoeden, want er bestonden grote beperkingen. Veel thema's die Nederlandse auteurs behandelden, waren in de Sovjet Unie taboe en ze werden gewoon uit de vertalingen geschrapt door de censuur (zie hierover het artikel van Jos van Damme *Onze literatuur en het sovjettaboe* 1989). Sommige auteurs stonden op de zwarte lijst van de KGB, zoals de gebroeders Van het Reve: Karel omdat hij geen aardige dingen over de Sovjet Unie vertelde en tot 'anticommunist' werd verklaard en Gerard vanwege zijn homoseksualiteit (homoseksuelen werden in de Sovjet Unie gevangen gezet). Andere schrijvers wilden geen toestemming geven voor een publicatie in Rusland: Willem Frederik Hermans weigerde in een land te worden uitgegeven waar geen persvrijheid bestond.

Een ander probleem was de taalbarrière. Het was erg moeilijk om achter het ijzeren gordijn Nederlands te leren zonder contacten met *native speakers*. De uitgevers controleerden niet of de vertalingen adequaat waren, met als gevolg dat de vertalingen wemelden van fouten die soms ontzettend grappig zijn. Hierbij een voorbeeld uit de vertaling van *Het fregatschip Johanna Maria* (1966). Op bladzijde 42 kan men een intrigerende zin lezen:

Как-то в воскресенье, вернувшись домой с корзиной торфа, он увидел, что сестра

сидит на стуле, и ноги у нее голые, хотя она одна во всей семье
носила рубашку...

Kak-to v voskresenje, vernoevsjis' domoj s korzinoj torfa, on uvidel,
chto sestra sidit na
stoele, i nogi u neje golye, hot'a ona odna vo vsej semje nosila
roebasjku...

Terugvertaald in het Nederlands:

Op een zondag, terugkerend met een mandje turf, zag hij (Jakob
Brouwer) zijn zuster op een stoel zitten, met blote benen hoewel zij de
enige was in het gezin die een hemd droeg.

Je vraagt je af of het soms een gezin van nudisten was, maar dat blijkt niet het
geval te zijn als je het origineel leest:

Op een zondag, terugkerend met een mandje turf, zag hij zijn zuster op
een stoel zitten, met blote benen omdat zij alleen een hemd aan had...

De vertaler kende blijkbaar maar één betekenis van het woord 'alleen' ('de
enige'), maar de tweede betekenis ('slechts') was hem ontgaan; op het
voegwoord 'omdat' heeft hij niet gelet.

Een ander merkwaardig verschijnsel uit de late Sovjettijd waren poëzieverta-
lingen die af en toe zo weinig op hun originelen leken dat je je afvraagt of het
wel om een vertaling gaat. In de Sovjet Unie mochten en konden veel dichters
hun eigen gedichten niet publiceren, maar wel vertalingen (een bekend voor-
beeld is de latere Nobelprijswinnaar Joseph Brodsky). Sommigen maakten dan
hun eigen gedichten en schreven ze als het ware toe aan buitenlandse dichters.
Hierbij zo'n 'vertaling' van het gedicht van Lucebert *aan de kinderen* (met 'de
sixtijnse' wordt 'madonna' bedoeld):

Детям
Если и бессмертны ваши души
это ли причина бить баклуши
божий дух не высеет пшеницы
и сикстинская за вас не разродится

D'et'am
jesli i bessmertny vasji doesji,
eto li prichina bit' bakloesji?
bozji duh ne vyseet psjenitsy
i sikstinskaja za vas ne razrodits'a. (*Iz sovremennoj...*1977, 307)

de terugvertaling naar het Nederlands luidt:

Aan de kinderen

zelfs als jullie zielen onsterfelijk zijn,
is dat genoeg reden om te niksen?
gods geest gaat maar geen tarwe zaaien,
de sixtijnse gaat niet baren in plaats van je

Zowel qua inhoud als qua vorm verschilt dit gedicht zo drastisch van het Nederlandse origineel, dat je in eerste instantie alleen maar aan de titel kunt zien dat het om het beroemde gedicht van Lucebert gaat:

aan de kinderen

kinderen der roomse schoot
kromgefluisterd door gereformeerde dood
neem af het kruis sta op
kneed aardse duiven uit het dagelijks brood
(Lucebert)

Alle woorden en alle beelden zijn in de vertaling totaal anders dan in het origineel. Er is helemaal niets overgebleven van 'kinderen' of 'schoot' of 'dood' of 'kruis' of 'duiven' of 'brood'. Het origineel heeft geen regelmatig ritme en het rijmschema is AA XA. Het Russische gedicht is geschreven met regelmatige trocheïsche vijfvoeters en gepaard rijm (AA BB). Maar als je aandachtig leest, dan merk je wel op dat de grondgedachte – 'wees actief, want zonder jouw inzet lost God je problemen niet op' – toch wel bewaard is gebleven.

De Perestrojka (jaren negentig)

Het decennium van de Perestrojka wordt gekenmerkt door de afschaffing van censuur, democratisering en decentralisatie van de uitgeverwereld. Dat heeft tot twee verschijnselen geleid: in de eerste plaats dat er langverwachte boeken werden gepubliceerd, iets dat vroeger niet had gemogen; in de tweede plaats dat er veel commerciële ontspanningslectuur verscheen.

Om een algemeen voorbeeld te geven van zo'n langverwacht boek noem ik de Russische vertaling van *Ulysses* door James Joyce die pas in 1993 voor het eerst verscheen. Wat de Nederlandstalige literatuur betreft, is er sprake van herdrukken en nieuwe vertalingen van *Het achterhuis* van Anne Frank (1994, 1995, 1997, 1999), een hele serie werken van de historicus Johan Huizinga. (*Herfsttij der Middeleeuwen* 1992, *Homo Ludens* 1992, 1995, 1997...) en het dagboek van Nicolaas Witsen (*Moscovische reyse 1664–1665* 1996). De vertaling van dit laatste boek was in 1978 al klaar, maar moest bijna twintig jaar lang in de la blijven liggen, omdat Witsen zich in de zeventiende eeuw tamelijk kritisch had uitgelaten over Russische zeden en gewoonten.

Pas na de val van de Sovjet Unie werden Nederlandse kinderboeken naar het Russisch vertaald: Annie M.G. Schmidts *Heksen en zo* (1992), *Wiplala* (1996), *Minoes* (1997); Thea Beckmans *Kruistocht in spijkerbroek* (1992); Paul Biegels *De*

zwarte weduwe (1996). Het is moeilijk om er een verklaring voor te geven, waarom dat eerder niet had gekund, maar misschien vond de censuur Nederlandse kinderboeken te anarchistisch en daarom gevaarlijk voor jonge sovjetburgers. In zekere mate had deze vloed van kinderboeken waarschijnlijk te maken met het verschijnsel van 'commerciële ontspanningslectuur'.

In de jaren negentig konden we voor het eerst zo maar detectives, thrillers en liefdesromans in de boekwinkel kopen, want in de sovejettijd diende alle literatuur stichtelijk te zijn en waren uitgevers vooral bezig met ideologie, en niet met het maken van winst. In 1990 verscheen er een bundel met drie detectives van de Vlaming L. Carlier, in 1992 en 1993 drie bundels getiteld *Nederlandse en Belgische detectives* met werken van A. Baantjer, A. Berkhof, H. Emland, A. Laurens-Koop. Ook boeken die oorspronkelijk helemaal niet als ontspanningslectuur waren bedoeld, moesten in de jaren negentig onder dat mom worden aangeboden om verkocht te worden: de Russische vertaling van *De aanslag* door Harry Mulisch verscheen in de goedkope paperbackserie *Onderwerp voor mannen* (1995) en *Eerst grijs, dan wit, dan blauw* door Margriet de Moor in de serie *Liefde kan zo verschillend zijn* (1996).

Laatste decennium

Vandaag de dag verschilt de situatie van die in de jaren negentig doordat de leeshonger van de Russische lezers gestild lijkt en boeken veel duurder zijn geworden. Veel Russische uitgevers gaan tegenwoordig naar Frankfurt voor de Buchmesse en ze zijn op de hoogte van welke Nederlandse boeken in het Engels, Duits en Frans worden vertaald (mondialisering). Verder speelt het Nederlands Literair Productie- en Vertalingenfonds een grote rol, want het verstrekt vertaal- en productiesubsidies en zorgt er op die manier voor dat er betere vertalingen van bekende Nederlandse auteurs worden gepubliceerd. Daarbij organiseert het Productiefonds allerlei manifestaties met betrekking tot de Nederlandse literatuur in Rusland. Het Nederlandse consulaat en het Nederlands Instituut in Petersburg subsidiëren bijvoorbeeld de jaarlijkse 'Nijhoff-lezingen' en andere presentaties van dit type. Zowel in Rusland als in Nederland en Vlaanderen worden regelmatig workshops gehouden voor vertalers Nederlands-Russisch. Er zijn tamelijk veel uitgevers die graag Nederlandstalige auteurs publiceren, bijvoorbeeld de Moskouse uitgeverijen 'Tekst' (Cees Nooteboom *Rituelen, Allerzielen, Filip en de anderen, Leon de Winter Serenade, De hemel van Hollywood* e.a); 'Zacharov' (kinderboeken: Toon Tellegen, Imme Dros, Annie M.G. Schmidt *Jip en Janneke*), in Petersburg: 'Azbooka' (onder andere Hubert Lampo en het *Schilderboek* van Karel van Mander), 'Zvezda' (Kees Verheul, Jan Wolkers, Martinus Nijhoff); 'Limbus' (Margriet de Moor, P. Waterdrinker, Maarten Biesheuvel); Uitgeverij van de Staatsuniversiteit St. Petersburg (Martinus Nijhoff, J.H. Leopold, Guido Gezelle, Gerrit Achterberg) en nog veel meer. De oplagen zijn niet groot, van 1000 exemplaren tot maximaal 3000, wat voor zo'n enorm taalgebied als Rusland zeker niet veel is. Niettegenstaande die relatief kleine oplagen klagen de uitgevers dat het veel

te lang duurt voordat Nederlandse boeken uitverkocht zijn. Ik ken maar twee titels die een herdruk hebben beleefd, Nootbooms *Rituelen* en Verheuls *Villa Bermond*, maar dat zijn uitzonderingen, want in de regel is het al moeilijk genoeg één oplage te verkopen. Het zijn hoofdzakelijk kleine uitgeverijen (op 'Azbooka' na), waarvoor de subsidie van het Nederlandse Productiefonds of het Vlaamse Fonds voor de Letteren een grote rol speelt. Heel vaak beslissen ze tot een publicatie op basis van hun indrukken op de Frankfurter Buchmesse, waarbij ze onder meer op Engelse, Duitse en Franse vertalingen van een bepaald boek letten. Verder zijn persoonlijke inzet van geïnteresseerde opdrachtgevers (bijvoorbeeld van de Nederlandse Consul Generaal voor de *Zeeverhalen* door M. Biesheuvel 2008) en persoonlijke contacten met de vertalers (meestal vertrouwt een uitgever maar één vertaler die hij persoonlijk kent) heel erg belangrijk. In boekwinkels staan Nederlandse boeken meestal op dezelfde plank als Scandinavische, maar nooit meer dan twee tegelijk.

Er wordt tamelijk veel non-fictie vertaald, onder andere over onderwerpen die met Rusland te maken hebben, zoals over de dichter J. Brodsky (Verheul 2002) en de anatoom Frederik Ruysch, wiens preparaten Peter de Grote voor het eerste Russische museum 'Kunstkamera' kocht (Kooijmans 2008). Dit soort boeken wordt overigens meestal wel snel verkocht.

Zoals men uit deze opsomming kan concluderen, verschijnen er Russische vertalingen van Nederlandse en Vlaamse boeken voor volwassenen en voor kinderen, vooral van moderne, maar ook van oudere auteurs, zowel proza als poëzie, zowel fictie als non-fictie. Zelfs *Fokke & Sukke* hebben onlangs Russisch leren spreken en oogstten meteen enorm succes (zie het boekje *Fakko en Sakko verliezen de hoop niet*, 2006). Op het ogenblik zijn er veel mogelijkheden om Nederlandse boeken te vertalen en uit te geven, waarvan wij, de vertalers, dan ook dankbaar gebruikmaken.

De Nederlandse literaire canon en Russische vertalingen

In 2002 heeft de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde de 'Nederlandse literaire canon' gepubliceerd.⁴ Het is interessant de eerste vijftien auteurs van de Nederlandse literaire canon onder de loep te nemen en na te gaan of men hun werken in het Russisch kan lezen:

1. Multatuli: in totaal éénenveertig publicaties vanaf 1896, de laatste druk van *Max Havelaar* 1959 (oplage 165.000 ex.).
2. Joost van den Vondel: in totaal acht publicaties vanaf 1712 waaronder een apart boek van 572 pagina's (Vondel 1988, oplage 50.000 ex.). Vertalingen van Winius (1674), Korsakov (1839), Vitkovsky (1988).
3. W.F. Hermans: slechts twee korte verhalen gepubliceerd (Hermans 1971, 1981). Een Russische vertaling van *Nooit meer slapen* was een poos lang te lezen op internet wat in strijd was met de auteursrechten. Maar het is nog niet gelukt de toestemming van de erven te krijgen om de vertaling te publiceren.
4. De auteur Van den vos Reinaerde: niet vertaald.

5. Louis Couperus: rond 1900 vier romans vertaald (Couperus 1902, 1905, 1906, 1907), daarna niets meer.
6. Gerard Reve: vijf romans gepubliceerd (Reve 1998, 2006 A, 2006 B, 2007, 2008).
7. P.C. Hooft: in totaal zijn er vijfendertig gedichten vertaald oftewel twintig pagina's (Hooft 1974, 1983).
8. Willem Elsschot: een dik deel van de prestigieuze serie 'Meesters van het moderne proza' (Elsschot 1972) en een aantal gedichten (Elsschot 1984).
9. G.A. Bredero: twintig gedichten= vijfentwintig pagina's (Bredero 1983).
10. Martinus Nijhoff: hier en daar aparte gedichten en een representatieve bundel van ruim 200 pagina's (Nijhoff 2003).
11. Herman Gorter: vertaald zijn Gorters politieke tractaten over het imperialsme (1919, 1920), brieven aan Lenin (zie Osjjs 1975) en vier korte gedichten (Gorter 1964, 1977, 1979).
12. Harry Mulisch: vier verhalen en drie romans (Mulisch 1977, 1981, 1995, 2003, 2008). *De ontdekking van de hemel* is niet vertaald.
13. Nicolaas Beets: niet vertaald.
14. Nescio: niet vertaald.
15. Simon Vestdijk: een dik deel van de prestigieuze serie 'Meesters van het moderne proza' (Vestdijk 1973), een aantal verhalen en veel gedichten (Vestdijk 1977, 1980).

Uit dit overzicht komt duidelijk naar voren, dat de prioriteiten van Russische uitgevers anders liggen dan die van Nederlandse letterkundigen. De eerste twee auteurs zijn niet slecht vertegenwoordigd in Russische bibliotheken, zoals ook de nummers 6 (een speciaal Reve-project van uitgeverij 'Mit'ki'), 8, 10, 12 en 15. Maar Couperus, Nescio, Beets en vooral Gorter verdienen veel meer aandacht in Rusland, terwijl het probleem met Hermans bij zijn erven en niet bij Russische vertalers en uitgevers ligt.

Aan de andere kant zijn er twee Nederlandse auteurs die in Rusland meer bewonderaars hebben dan de schrijvers uit de Canon. Ik bedoel Kees Verheul en Toon Tellegen. Kees Verheul heeft een Russische literaire prijs ontvangen voor zijn roman *Villa Bermond* (eerste druk 1998) die in de nabije toekomst zijn derde druk beleeft, wat voor een vertaling uit het Nederlands heel bijzonder is. In sommige boekwinkels in Petersburg staan Tellegens boeken op een aparte plank met het onderschrift: 'Boeken van Toon Tellegen'. Het Petersburgse Marionettentheater voert zijn dierenverhalen op. Hierdoor is de cirkel in zekere zin rond; net als Vondels dierenfabels in Winius' vertaling aan het eind van de zeventiende eeuw, spreken in de eenentwintigste eeuw de dierenverhalen van Toon Tellegen het Russische publiek bijzonder aan.

Er zijn dus veel Nederlandstalige auteurs in de literaire canon en daarbuiten die nog vertaald moeten worden naar het Russisch. Veel is gedaan door onze voorgangers vanaf de zeventiende eeuw, maar er blijft nog meer dan genoeg werk aan de vertaalwinkel.

NOTEN

- 1 Dit artikel is gebaseerd op mijn doctoraal-scriptie *Jazyk niderlandskj poezii i problemy poeticheskogo perevoda/De taal van de Nederlandse poëzie en de problematiek van poëzie vertalen* (2008). Voor op- en aanmerkingen mail naar iri-mi@mail.ru.
- 2 Voor de vertalingen die in W. Scheltjens' *Bibliografije* zijn opgenomen, verwijzen we dan ook naar W. Scheltjens 2003. De primaire bronnen die bij W. Scheltjens niet voorkomen, staan in een aparte lijst.
- 3 Die de auteur mij heel vriendelijk heeft gestuurd.
- 4 Over de literaire canon zie www.dbnl.org/letterkunde/enquete/enquete_dbnlmnl_21062002.htm.

PRIMAIRE LITERATUUR

(naast titels opgenomen in W. Scheltjens *Bibliografija niderlandskoi literatury na russkom yazyke*. Sankt-Peterburg, 2003)

- 'GOLLANDSKIE JUMORISTY'**. *Vestnik inostrannoi literatury*, 1896, 2, 213.
- HUIZINGA, J.**, *Osen' srednevekov'ya*. Moskva, 1988.
- HUIZINGA, J.**, *Homo Ludens. V teni zavtrashnego dnja*. Moskva, 1992.
- HUIZINGA, J.**, *Ob istoricheskikh zhiznennykh idealah i drugie stat'i*. London, 1992.
- KOOIJMANS, L.**, *Anatomicheskie uroki Fredrika Ruyscha*. Sankt-Peterburg, 2008.
- KORSAKOV, P. A.**, 'Gollandskaya literatura: ee nachalo, hod i nyneshnee sostoyanie'. *Biblioteka dlya chteniya*, 1838, 27, 49–140.
- KORSAKOV, P. A.**, *Iakov Kats. Poet, myslitel' i muzh soveta*. Sankt-Peterburg, 1839.
- KORSAKOV, P. A.**, 'loost fan den Fondel'. *Biblioteka dlya chteniya*, 1938, 28, 159–208.
- MULISCH, H.**, *Zigfrid*. Moskva, 2003.
- MULISCH, H.**, *Kamennoe brachnoe lozje*. Moskva, 2008.

- NIJHOFF, M.**, *Pero na burnage*. Sankt-Peterburg, 2003.
- REID, J.**, B. Geleijnse, J.-M. van Tol., *Fakko i Sakko ne teryayut nadezhdy*. Sankt-Peterburg, 2006.
- REVE, G.**, *Milye mal'chiki*. Tver', 2006.
- REVE, G.**, *Po doroge k koncu*. Tver', 2006.
- REVE, G.**, *Mat' i syn*. Tver', 2007.
- REVE, G.**, *Melancholia*. Tver', 2008.
- TELLEGEN, T.**, *Kogda vse bezdel'nichajut*. M., 2004.
- VERHEUL, K.**, *Villa Bermond*. Sankt-Peterburg, 2000.
- VERHEUL, K.**, *Tanec vokrug mira*. Sankt-Peterburg, 2002.
- 'WILLEMS I FLAMANDSKAYA LITERATURA'**. *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshe-niya*, 1847, 53, 25.
- WINIUS, A.A.**, *Zrelishe zhitiya chelovecheskogo. Prichchi ili povesti s nemeckago perez. 1674 goda*. Rukopis'. *Sobranie Rossijskoi Akademii*, 14. Biblioteka RAN. SHIFR 16.6.21.
- WITSEN, N.**, *Puteshestvie v Moskoviyu 1664–1665*. Sankt-Peterburg, 1996.

SECUNDAIRE LITERATUUR

- BROUWER, S.**, 'Pjotr Korsakov, vertaler van Nederlandse literatuur'. *Tijdschrift voor Slavische literatuur*, 1997, 22.
- DAMME, J. VAN**, 'Onze literatuur en de sovjet-taboe'. *De lage landen en de Sovjetunie*. Amsterdam, 1989, 123–130.
- EKKMAN, T.**, 'Vader Cats in Rusland'. *Tijdschrift voor Slavische literatuur*, 1999, 17, 55–58.
- KN'AZKOVA S.JU.**, 'Literaturnye perevody s niderlandskogo i znachenie dejatel'nosti ju.F. sidorina'. *Yazyki i kul'tury*, M., 1995, 271–288.
- KOBRIN, K.**, 'Mijn Nijhoff'. *Zwijgende kastelen op jouw heuvels*. Amsterdam, 2007, 79–11.

- LANGEVELD, A.**, 'De vertaler als mede-auteur.' *Yazyki i kul'tury*, M., 1995, 315–323.
- MAEGD-SOËP, C. DE.**, 'De Zuidnederlandse literatuur in Rusland'. *Ons erfdeel*, 1980, 2, 165–177.
- MICHAJLOVA, I.**, 'Over Nederlandstalige literatuur in Rusland'. *Neerlandica extra muros* 39, 1 (februari 2001), 1–14.
- MICHAJLOVA, I.**, 'Vondels "Rijnstroom" stroomt door Rusland'. *De taal van Peter de Grote*. Leuven, 2006, 161–170.
- MICHAJLOVA, I.**, *Yazyk niderlandskoi poezii i problemy poeticheskogo perevoda* (persversie). SPB., 2007.
- MICHAJLOVA, I.**, *Yazyk niderlandskoi poezii i problemy poeticheskogo perevoda* (dissertatie). SPB., 2008.
- MIRONOV, S.A.**, 'De neerlandistiek in de ussr'. *ons Erfdeel*, 1968, 2, 94–98.
- OBNORSKY, S.P. & S.G. BARHUDAROV**, *Hrestomatiya po istorii russkogo yazyka*. M., 1949. Ch. 2. Vyp. 1. S. 31–53.
- OSJIS, W.**, 'Sowjetse neerlandistiek als kompleks van wetenschappen'. *Ons erfdeel*, 1975, 1, 38.
- OSJIS, V.V.**, *Istoria niderlandskoj literatury*. M., 1983.
- Russkaya bibliografiya o gollandii i o russkogollandskih otnosheniyah. 1700–2000*, SPB., 2003.
- SAGUER, E.**, 'Enrique Conscience. Het overweldigende succes van de schrijver Hendrik Conscience (1812–1883) in Spanje'. *Neerlandica extra muros*, 45, 2 (mei 2007), 1–12.
- SCHELTJENS, W.**, *Bibliografiya niderlandskoi literatury na russkom yazyke*. SPB., 2003.
- SCHELTJENS, W.**, 'Een kwantitatief-institutionele benadering uitgewerkt aan de hand van de Nederlandse literatuur in Russische vertaling'. *Object: Nederlandse literatuur in vertaling. Methode: Onbekend*. Groningen, 2006, 71–93.
- SCHLEIERMACHER, F.**, 'Over de verschillende methoden van het vertalen'. *Denken over vertalen*. Nijmegen, 2004, 41–54.
- SIMSON, P. F.**, 'Zateryannoe petrovskoe izdanie pritchei Ezopovyh'. *Trudy 3–go oblastnogo arheologicheskogo s'ezda*. Vladimir, 1909, 1–9.
- SMITH, P. J.**, *Het schouwtoneel der dieren. Embleemfabels in de Nederlanden (1567–ca.1670)*. Hilversum, 2006.
- SUMAROKOV, A. P.**, *Dve epistoly, Aleksandra Sumarokova: V pervoi predlagaetsya o ruskom yazyke, a vo vtoroi o stihotvorstve*. SPB., 1748.
- TARCOVSKII, R. B.**, '«zrelishe zhitiya chelovecheskogo»'. *Literatura i obshchestvennaya mysl' Drevnei Rusi: Trudy otdela drevnerusskoi literatury*, 24, 1969, 248–253.
- TARCOVSKII, R. B.**, 'Vinius Andrei Andreevich' *Slovar' knizhnikov i knizhnosti Drevnei Rusi*, 3 (xvii), 1, A-Z, 1992, 175–181.
- TARCOVSKII, R. B.**, 'Starshie russkie perevody kak syuzhetnye istochniki pritch A. P. Sumarokova' *Drevnerusskaya literatura i russkaya kul'tura xviii–xx vv.: Trudy otdela drevnerusskoi literatury* 26, 1971, 85–92.
- VERSTRAETE-VANDE WIELE, H.**, 'Streuvelds vertaalt en vertaald'. *Yazyki i kul'tury*, M., 1995, 223–254.
- VERSTRAETE, H.**, 'De wereld van Cees Nootboom'. *De taal van Peter de Grote*. Leuven, 2006, 171–200.
- WAGEMANS, E.**, 'Gaston Durnez' "'Mijn leven onder de Belgen" in Sovjet-Russische vertaling'. *De taal van Peter de Grote*. Leuven, 2006, 201–210.
- WEZEL, P.**, 'De Noord-Nederlandse literatuur in Rusland'. *Ons erfdeel* 1983, 1, 72–84
- WEZEL, P.**, 'Maarten 't Hart in het Russisch'. *Ons erfdeel* 1987, 2, 243–247.

Rumoer rond Rupert

Over de legitimatie van plagiaat

Inleiding

In 2007 publiceerde Atte Jongstra een roman die veel stof zou doen opwaaien: *De avonturen van Henry II Fix*. Volgens de jury van de Libris-literatuurprijs ging het om een geslaagde roman, die op de longlist thuishoorde. Over het boek waren echter ook kritische geluiden te horen. Het zou een mystificatie zijn die tot stand was gebracht met veel knip- en plakwerk. Jongstra's roman is 'voor een aanzienlijk deel bij elkaar gesprokkeld uit andermans werk, zonder dat hiernaar wordt verwezen', aldus Arianne Baggerman. Zij beschuldigde Jongstra daarom van plagiaat en zei geen genoegen te willen nemen met de opmerking dat het om 'postmoderne leukigheid' gaat of om een 'spel van intertekstualiteit'. Baggerman vergeleek Jongstra's boek met het eerder verschenen Rupert (2002) van Ilja Leonard Pfeijffer, waarvan plagiaat op soortgelijke wijze zou zijn gelegitimeerd (Baggerman 2007, 6). Voor Baggerman blijkt het debat rond Rupert een ijkpunt inzake de legitimatie van citeren. Dit was voor mij een reden om na te gaan langs welke lijnen het debat over deze roman is gevoerd. Ik zal de argumenten analyseren die zijn gebruikt door verschillende spelers binnen het literaire veld en laten zien welke rol de auteursintentie daarbij heeft gespeeld.

Het begrip 'plagiaat'

'Plagiaat' is geen juridisch begrip. Dat wil zeggen, het komt niet als zodanig voor in de wet (Spoor/Verkade/Visser 2005, 171). Toch heeft iedereen wel een idee wat 'plagiaat' zo ongeveer inhoudt. In woordenboeken en literaire studies vindt men omschrijvingen die in grote lijnen met elkaar overeenstemmen. Van Dale bijvoorbeeld omschrijft plagiaat als 'het overnemen van stukken, gedachten, redeneringen van anderen en deze laten doorgaan voor eigen werk'. En de auteur, vertaler en letterkundige Paul Claes (1988, 208) definieert plagiaat als 'letterdieverij; pejoratieve aanduiding voor het zonder vermelding van auteur citeren van andermans werk'.

Binnen het auteursrecht geldt, dat de geestelijke creatie van iemand auteursrechtelijk is beschermd, mits die daadwerkelijk vorm heeft gekregen. Voor auteursrechtelijke bescherming van een werk is het nodig dat dit een eigen karakter bezit, ofwel 'een zekere mate van oorspronkelijkheid' (Van Lingem

1990, 45). Het is niet toegestaan een werk ‘natuurgetrouw’ na te bootsen, dus voor een specifieke tekst kenmerkende elementen zonder meer over te nemen of te plagiëren: ‘Plagiaat is datgene wat wordt gepresenteerd als iets oorspronkelijks, terwijl het in feite geheel of gedeeltelijk nabootsing is’ (Spoor / Verkade 1993, 151; Van Lingen 1990, 55). Artikel 1 van de auteurswet 1912 eindigt echter met de opmerking dat de wet een aantal beperkingen kent. Zo is het wel toegestaan uit het werk van anderen te citeren, zij het onder bepaalde voorwaarden. Anders is er alsnog sprake van inbreuk op het auteursrecht. Een van die voorwaarden is dat de omvang van het geciteerde in overeenstemming moet zijn met wat maatschappelijk aanvaardbaar is. In het geval van een parodie bijvoorbeeld, die citeren nu eenmaal als uitgangspunt heeft, is als aanvullende voorwaarde gesteld dat men niet méér mag overnemen dan voor de herkenbaarheid als parodie van een bepaald werk noodzakelijk is. De parodie zelf dient als een zelfstandig nieuw werk herkenbaar te zijn. Een andere voorwaarde luidt dat er een duidelijke bronvermelding moet zijn en een aanduiding van de maker van het origineel (Van Lingen 1990, 111v; Spoor / Verkade 1993, 151–152; 209; Verkade 1984, 679; Beekman/Grüttemeier 2005, 148v).

Het boek

Een auteur kan op allerlei manieren sturing geven aan het koop- en leesgedrag van mensen. Hij kan dit bijvoorbeeld doen met behulp van parateksten, zoals de flaptekst en het buikbandje rond een boek (Beekman 2007). Pfeijffer en zijn uitgever hebben zich bij het uitbrengen van Rupert van beide bediend. Het buikbandje bevat in beknopte vorm de benodigde informatie voor de koper/lezer: ‘Het romandebuut van Ilja Leonard Pfeijffer. Een magistrale verdedigingsrede. Een ultiem boek over liefde.’ Op de achterflap van het boek is de informatie uit de tweede en derde zin verder uitgewerkt:

Rupert neemt het woord om zich ten overstaan van een tribunaal te verdedigen tegen een zware aanklacht. Omdat hij het houvast van papier moet ontberen, gebruikt hij de geheugentric van de oude redenaars: hij geeft zijn betoog vorm als een wandeling door de stad die hij zo goed kent, de stad waar elke straathoek, elk plein, elk pand verbonden is met een episode uit zijn leven. Centraal in zijn herinneringen staat een hartverscheurend pijnlijke liefdesgeschiedenis. De wandeling voert uiteindelijk naar een donkere steeg in Minair, waar Rupert zijn delict zou hebben gepleegd.

Rupert vertelt zijn verhaal voor een tribunaal. De pijnlijke liefdesgeschiedenis die hij er aan de orde stelt, betreft zijn verhouding met Mira. Op een van zijn dwaaltochten door de stad is hij haar tegen het lijf gelopen. Zij wordt zijn muze en tegelijkertijd zijn kwelgeest. In zijn verslag voor de jury rapporteert Rupert op welke plekken in de stad zij samen zoal kwamen. Als hij op een gegeven moment echter te horen krijgt, dat zij een relatie met een ander heeft, stort zijn

wereld in. Vanaf dat moment zwerft hij eenzaam rond. Elke plek waar hij komt, doet hem aan haar herinneren en roept een beeld van haar op. Ook een donkere steeg in Minair. Daar ziet hij hoe een vrouw wordt verkracht en vermoord. Veel wijst erop dat Rupert de dader is. Maar deze beweert voor het tribunaal dat hij slechts toeschouwer is geweest, dat hij de vrouw heeft geassocieerd met Mira en dat hij de aanwezigheid van zijn sperma op het lichaam van de vermoorde vrouw kan verantwoorden.

De roman heeft het karakter van een verslag. Er wordt grote exactheid betracht waar het de routebeschrijving betreft. Maar de verteller, of zo men wil de redenaar, bedient zich daarnaast van stijlfiguren die eerder kenmerkend zijn voor een gedicht dan voor een verhaal, zoals anaforen, inversies en herhalingen. Hierdoor komt de aandacht niet alleen op de vertelling te liggen, maar wordt deze ook op het taalgebruik gericht. Het onderhavige voorbeeld, waarin Rupert de uitzonderlijkheid van Mira tegenover de juryleden probeert aan te geven, moge dit duidelijk maken:

Zij kan, gelijk God, alleen gedefinieerd worden door wat zij niet is. Want niet was zij als Cynthia, die nog thuis woonde, zoende als een vacuümpomp en mij aftrok in het paadje bij de achtertuin van haar ouders. Niet was zij als Delia, die niet mijn type was en eigenlijk dik, maar die zich desondanks al op haar twaalfde had laten ontmaagden door een jongen die een motor had, die op haar zestiende haar eerste trio had beleefd waar nog foto's van waren en die zich door mij liet gebruiken als een opblaaspomp. Niet was zij als Clodia (...). Niet was zij als Delia (...). Niet was zij als Corinna (...). Niet was zij als Neaira (...) (p. 43-44; zie ook p. 21, 28, 33, 64 en 82).

Voor zijn verdediging put de redenaar uit discoursen die doorgaans als tegengesteld worden ervaren, zoals proza en poëzie, maar ook het verheven verhaal en pornografie. Op het moment dat Rupert hoort dat Mira een ander heeft, wordt hij vergeleken met Icarus, die 'met gebroken vleugels' ter aarde stort.

De recensies (1)

Nog voordat er recensies op het boek waren verschenen, gaf Pfeijffer een interview waarin hij de rol van het geheugen in zijn roman benadrukte: 'Het heeft mij altijd geïntrigeerd hoe herinneringen vastgeklonken kunnen zijn aan de plattegrond van een stad. Rupert is een boek over herinneren en verlangen, en over hoe dat eigenlijk precies hetzelfde is' (Lockhorn, 2002). Dat de wandeling die de hoofdpersoon door de stad maakt een wandeling door zijn geheugen is en dat de stad daarbij als kader van *Ars memorativa* wordt gebruikt, zoals dat al gebeurde in de klassieke oudheid, waarop trouwens in de roman expliciet wordt gewezen (16-19), is de critici bepaald niet ontgaan. Vrijwel alle recensenten besteden er op ruime schaal aandacht aan en zeggen waardering te hebben voor de wijze waarop Pfeijffer vorm heeft gegeven aan zijn verhaal.

Hans Goedkoop noemt de pleitrede bijvoorbeeld ‘meeslepend in zijn retoriek’ en Thomas van den Bergh spreekt van een ‘virtuoos taalspel’. Tot dit taalspel behoren ook de verwijzingen naar andere teksten. Arjen Peters schrijft hierover: het boek zit ‘barstensvol intertekstuele Witz en allusies’. Om welke verwijzingen het precies gaat, maken de recensenten overigens niet duidelijk, behalve dan dat zij enkele allusies naar de klassieke oudheid noemen. Het is Pfeijffer zelf geweest die daarover een tipje van de sluier oplichtte. In de periode dat de eerste recensies verschenen, gaf hij in een interview een voorbeeld van zo’n intertekstuele verwijzing:

Op zijn wandeling door de stad, vlamt Ruperts verlangen naar Mira opnieuw in alle hevigheid op. Niet voor niets loopt hij langs een kapperszaak met de naam ‘Mixing memory and desire’. Dat zou een motto van de roman kunnen zijn. Het is een citaat van T.S. Eliot, een van de vele die in de roman verstopt zitten (Steenhuis in *Trouw*, 15 maart 2002).

Plagiaat

Rond 19 maart 2002, nadat de recensies in de landelijke dagbladen waren gepubliceerd, verschijnt in diverse kranten, waaronder *de Volkskrant*, een bericht, waarin erop wordt gewezen dat Pfeijffers roman ‘vol regels’ van T.S. Eliot zit. Voor deze informatie beroepen de journalisten zich op de Groningse dichter Bart F.M. Droog, die hierover had bericht in zijn poëziedagblad op internet, ‘Rottend Staal Online’. In een briefje aan de *NRC* liet deze echter weten dat niet hij de ontdekker was van Pfeijffers’ ‘plagiaat, spel of intertekstuele exercities’, maar Reinier Spreen, kunstredacteur van *het Nieuwsblad van het Noorden*. Deze had vastgesteld dat pagina 92 en 93 van Rupert een ‘vertaling’ bevatten van de vijfde cyclus, ‘What Thunder Said’, uit *The Waste Land* (1922) van T.S. Eliot.

Op www.epibreren.com/Pfeijffer/plagiaat.html zijn de fragmenten uit beide werken naast elkaar geplaatst en is te zien in welke mate Pfeijffer gebruik heeft gemaakt van Eliots tekst. Een klein voorbeeld daaruit:

V. WHAT THE THUNDER SAID
After the torchlight red on sweaty faces
After the frosty silence in the gardens
After the agony in stony places
The shouting and the crying
Prison and palace and reverberation
Of thunder of spring over distant mountains
He who was living is now dead
We who were living are now dying
With a little patience

8. Toortslicht rood op zwetende gezichten.
Ijzige stilte in de tuinen.
Pijn op plaatsen van steen.
Dreun van donder over verre bergen.
Hij die onder de levenden was is nu dood.
Wij die onder de levenden waren zijn nu stervende.

Ook elders in het boek werden 'omvangrijke' passages uit het werk van Eliot aangetroffen, zoals op pagina's 64 en 145-147. Het bevreemde de Groningers dat Pfeijffer hele stukken 'zonder bronvermelding' had geciteerd en zodoende deze als 'eigen werk' had gepresenteerd. De naam van Eliot komt weliswaar voor in Rupert, maar slechts 'even' en wel op pagina 77, aldus de criticasters. De redactie van *Rottend Staal* achtte dit onvoldoende. Daarbij vroeg zij zich af wat Pfeijffer nog meer had 'overgeschreven' en wat de erven van Eliot van dit alles zouden vinden, gezien het feit dat op diens werk nog tot 2035 auteursrechten rusten. De klagers stapten echter niet naar de rechter. Er was niemand die officieel een aanklacht indiende. Als zo vaak werd het conflict in de pers uitgevochten (Beekman/Grüttemeier 2005).

De recensies (2)

Hoewel Pieter Steinz de mening van Spreen dat het bij Rupert om plagiaat gaat niet deelde, zwaaide hij hem wel lof toe voor zijn vondst: 'Andere recensenten, of ze nu van *Trouw*, *Het Parool*, *de Volkskrant*, *de Standaard* of *NRC Handelsblad* waren, hebben in hun paginavullende stukken de Eliot-connectie ten enenmale gemist. Spreen mag dan de verkeerde conclusie hebben getrokken, te midden van de Nederlandse critici is hij, om met Eliot (en diens voorbeeld Dante) te spreken, *il miglior fabro*, 'de betere vakman'. Diverse critici die de citaten uit en verwijzingen naar het werk van Eliot hadden gemist, voelden zich bekocht en reageerden verontwaardigd. Tekenend voor een dergelijke reactie is het stuk van Beatrijs Ritsema. Zij schreef daarin over het spel met verwijzingen:

Dit soort spelletjes roept irritatie en agressie bij me op. Waarschijnlijk omdat ik niet kan meespelen. Ik heb *The Waste Land* nooit gelezen (ik moet bekennen dat ik terugdeins voor gedichten die langer doorgaan dan een pagina) en zal dus geen enkele pagina herkennen. Als ik nietsvermoedend aan *Rupert* was begonnen, was ik misschien wel onder de indruk geweest van de citaten uit Eliot. Dat heeft Pfeijffer toch maar treffend geformuleerd, had ik bij mezelf kunnen denken. Maar dit zou een geheel verkeerde reactie zijn geweest, want het was de bedoeling dat ik dacht: 'Tjonge, wat heeft die Pfeijffer fragmenten uit *The Waste Land* knap in zijn grotestadstetralogie geïncorporeerd.' 'Sliep uit!' doet Pfeijffer tegen alle lezers die niet erudiet genoeg zijn voor zijn literaire puzzels. Bloedeloze bezigheidstherapie (Ritsema in *NRC Handelsblad*, 27 maart 2002).

De recensenten zijn het erover eens dat Pfeijffer zijn bronnen had moeten noemen. ‘Het niet vermelden van bronnen is een behoorlijk stomme fout van Ilja Pfeijffer’, schrijft Menno Schenke (in *Algemeen Dagblad*, 22 maart 2002). Er werden echter nog andere argumenten ingebracht tegen Pfeijffers werkwijze, zoals door Herman Franke. Deze schreef bereid te zijn plagiaat te accepteren, maar dan wel onder de voorwaarde dat het geplagieerde in kwaliteit werd overtroffen. Daarin is Pfeijffer volgens hem nu net niet geslaagd. Franke, voor wie blijkbaar geldt dat er een nauwe relatie bestaat tussen coherentie en schoonheid, schrijft: ‘Pfeijffer heeft de gejatte passages niet naadloos tot herkenbaar eigen proza omgevormd. Het zijn vreemde eenden in de bijt die van Rupert een literaire lappendeken maken. De roman wordt er niet mooier van’ (Franke in *de Volkskrant*, 12 april 2002).

De auteur

Hoe heeft Pfeijffer zich verweerd tegen al die aanvallen wegens vermeend plagiaat? Allereerst door zich in een literaire traditie te plaatsen, waarin het gebruikelijk is om te citeren en alluderen. ‘Wou je me beschuldigen van plagiaat of zoiets? Dan moet ik je waarschuwen hoor, want als je hier iets beschuldigends over schrijft, dan maakt je jezelf volslagen belachelijk. Het is echt een heel normaal literair procédé’, luidde zijn reactie op Droogs aanklacht (*Nieuwsblad van het Noorden*, 19 maart 2002). Van de klassieken tot aan de modernisten uit het interbellum wisten kunstenaars al raad met citeren. ‘Dat heet officieel intertekstualiteit en dit trucje bestond al in de Oudheid. Ik raad Bart Droog aan *Ulysses* van James Joyce te lezen. Dat zit vol met verwijzingen naar Homerus’, aldus Pfeijffer (*Trouw*, 20 maart 2002).

Ook het verwijt dat hij zijn bron niet heeft vermeld in zijn boek, wordt door Pfeijffer gepareerd: ‘Het zit vol met verwijzingen naar Eliot. Ik noem zijn naam, de vertaling van de titel “woesteni” valt, ik citeer het bekendste vers eruit. Als ik me achterin ook nog zou verantwoorden, zou ik het verpesten’ (*Trouw*, 20 maart 2002). Pfeijffer reageert hier en passant dus tevens op het verwijt dat de naam van Eliot slechts een enkele keer valt, namelijk op pagina 77. Daar gaat het overigens over oneigenlijk gedrag, zoals dat van Rupert als hij meent een droom te kunnen bezitten: ‘Zoals T.S. Eliot een gek was die dacht dat hij T.S. Eliot was’. Voor Pfeijffer geldt dat hij voldoende *clues* heeft gegeven om de lezer op het spoor van Eliot te zetten:

Het wemelt in Rupert van de verwijzingen naar en citaten uit *The Waste Land*; de hoofdpersoon ontmoet figuren uit het gedicht, zoals ‘Stetson’ en ‘Madame Sosotris’; een kapperszaak maakt goede sier met de regel ‘mixing memory and desire’ en zelfs het thema van Rupert, de gefragmenteerdheid van het moderne stadsleven, is hetzelfde als dat van *The Waste Land*. Het is allemaal onderdeel van het literaire spel van verwijzen en sampelen waar Eliot zelf de kampioen van was (*NRC Handelsblad*, 20 maart 2002).

Het zal geen verbazing wekken dat Pfeijffer ruggensteun kreeg van zijn uitgever. Zijn redacteur bij de Arbeiderspers, Peter Nijssen, verdedigde Pfeijffer door hem met andere veelvuldig citerende schrijvers te vergelijken: ‘Het moet duidelijk zijn dat hier het spel van de pastiche wordt gespeeld. Als dit niet mag dan kun je het hele oeuvre van Paul Claes wel verbieden, of de pastiches in Joost Zwagermans dichtbundel *Bekentenissen van een pseudomaan*’ (*NRC Handelsblad*, 20 maart 2002). Ook de uitgever van de Arbeiderspers, Lex Jansen, nam de auteur tegen de aantijgingen in bescherming door erop te wijzen dat Pfeijffer met zijn schrijfwijze in een literaire traditie staat die reikt van Homerus tot Eliot. Dat Pfeijffer niet de intentie had om *The Waste Land*, een van de bekendste werken uit de moderne Europese cultuur, te plagiëren achtte hij evident: ‘Citeren uit dit gedicht staat gelijk aan citeren uit de bijbel’ (*de Volkskrant*, 20 maart 2002). Met andere woorden, Pfeijffer probeerde niet te verbloemen dat hij citeerde en heeft niet willen doen alsof de aangehaalde passages van hemzelf waren.

Een poëtische strijd

Pfeijffers uitgever, Lex Jansen, heeft een vermoeden waarom de Groningse dichters die zich scharen onder de naam ‘Epibreren’ zo gebeten zijn op de auteur van *Rupert*: ‘Ze zijn het niet eens met de literatuuropvatting van Pfeijffer. Daar komt het op neer’. Het spel met literatuurverwijzingen, zo vervolgt Jansen zijn betoog, past geheel en al in de literatuuropvatting van zijn auteur, getuige het Alexandrië-dubbelnummer van het tijdschrift *De Revisor*, waarin Pfeijffer het heeft over ‘spelevaren op de oceaan van andere literatuur’ (*de Volkskrant*, 20 maart 2002).

Hoe zijn poëtica er precies uitziet, heeft Pfeijffer uiteengezet in *Het geheim van het vermoorde geneuzel* (2003). Hierin verdedigt hij poëzie die complex is en waarin de vormgeving belangrijker is dan de inhoud. Hij zegt niets te moeten hebben van begrijpelijke poëzie, van poëzie waarin het om de inhoud te doen is en die het authenticiteitsbeginsel hoog in het vaandel heeft (Pfeijffer 2003, 21v). Voor hem geldt dat authenticiteit een fictie is. Zijn eigen gedichten, zo betoogt hij, zijn nooit biografisch en gaan onder andere over de gedachte ‘zoveel mogelijk beroemde dichters in één gedicht te plagiëren’ (idem, 40). Op grond van dit uitgangspunt zegt hij dan ook niets te moeten hebben van de poëzie van onder andere Bernard F.M. Droog (idem, 17v).

De poëtica die Pfeijffer in *Het geheim van het vermoorde geneuzel* heeft verwoord, dateert weliswaar van 2003, dus een jaar na het verschijnen van *Rupert*, maar de schrijver had zich al eerder negatief uitgelaten over de podiumdichters en hun op begrijpelijkheid geënte poëtica. Ook volgens de criticus Pieter Steinz moet hierin de verklaring worden gezocht waarom het uitgeroemd Droog was die Pfeijffer beschuldigde van plagiaat. ‘Na Pfeijffers polemieken tegen de toegankelijke poëzie (*Bzzlletin*, oktober 2000)’, schrijft Steinz, had deze nog ‘een appeltje te schillen met zijn collega’.

Droog heeft echter altijd ontkend dat het om een afrekening in het poëtische

circuit ging. In Epibode, Rottend Staal Online (21 maart 2002), liet hij weten zich niet te herkennen in de aangevallen 'toegankelijke' podiumdichters. Verder wijst hij op een contradictie in Pfeijffers aanval. Deze zou zich nota bene zelf als 'podiumdichter' hebben geafficheerd in de *Poëziekrant* van oktober 2001. Met andere woorden, Pfeijffer zou een buitengewoon paradoxaal standpunt innemen. Wat Droog laakbaar vindt.

Pfeijffers literatuuropvatting is uitermate complex. Daarin is inderdaad veel ruimte voor tegenspraken, zoals tussen begrijpelijkheid en onbegrijpelijkheid. Maar ook tussen bijvoorbeeld modernisme en postmodernisme. Veel lijkt erop te wijzen dat Pfeijffer met *Rupert* een postmoderne roman schreef. In een nogal ironische beschouwing over de roman schreef Adriaan Jaeggi: 'Ooit heette het jatten, toen plagiaat, toen postmodern citeren: de teksten van andere schrijvers als eigen woorden in je boek verwerken.' Voor Jaeggi is de wijze waarop Pfeijffer citeert al een voldoende voorwaarde om van 'postmodernisme' te spreken. De vermenging van discoursen uit de hoge en de lage cultuur, de zoektocht in een 'labyrint zonder uitweg' (146; 161), de reis door een ruimte die zich ergens tussen werkelijkheid en droom bevindt, en de onmogelijk te beantwoorden vraag naar schuld of onschuld, lijken eveneens in die richting te wijzen. Het eenheidsconcept op grond waarvan de roman is geschreven – het boek bestaat uit drie samenhangende delen en is cyclisch van opbouw –, is echter in strijd met een postmodern uitgangspunt en wijst juist in de richting van het modernisme (vergelijk Vervaeck 1999). In zijn expliciete auteurspoëtica heeft Pfeijffer zich trouwens ook nog eens negatief uitgelaten over het postmodernisme, namelijk waar het de 'anything goes'-houding betreft. Pfeijffer zegt tegen vrijblijvendheid te zijn en juist te willen pleiten voor nieuwe normen en waarden (Pfeijffer 2003, 12v). De poëtica die Pfeijffer voorstaat, is er dus duidelijk een van tegenstellingen en tegenspraken.

Auteurs- en tekstintentie

Om zich te vrijwaren tegen het verwijt van plagiaat heeft Pfeijffer zich beroepen op zijn auteursintentie. Hij heeft die, zoals wij hebben kunnen zien, op allerlei plaatsen onder woorden gebracht. Wij hebben eveneens kunnen zien dat die intentie niet zonder meer eenduidig is. Ook zijn opvatting over het gebruik van citaten is gecompliceerd te noemen. In zijn expliciete auteurspoëtica stelt hij dat citeren een sinds de klassieke oudheid bestaand 'normaal' literair procédé is. Hij is zich van de problemen rond de acceptatie van citeren zonder bronvermelding overigens wel bewust. Dat blijkt uit het feit dat hij zich verdedigt met de opmerking dat zijn boek boordevol zit met signalen die naar *The Waste Land* verwijzen. Hiermee rijst overigens wel een ander probleem, namelijk of de rechter in het geval van een aanklacht een veelheid van verwijzingen als 'bronvermelding' zou willen beschouwen.

In een gesprek voor het radioprogramma 'Knetterende letteren' verdedigde Pfeijffer zich tegenover het verwijt te véél tekst van Eliot te hebben overgenomen met de woorden:

‘Maar het staat vol met verwijzingen. Ik wil dat mensen het zien. Het gaat om de intentie. Het gaat er niet om dat ik passages wil stelen. Ik wil mensen naar dat gedicht van Eliot sturen’.

Pfeijffer gebruikt hier een tekstintentioneel argument. Het boek zelf zou aanwijzingen bevatten waarom Eliot ten tonele wordt gevoerd.

Rupert bevat inderdaad heel wat ‘clues’. Wat Pfeiffer met zijn citaten doet, past geheel en al in de beschrijving die Paul Claes heeft gegeven van het begrip ‘intertekstualiteit’: ‘een citaat [is] een intertekstuele transformatie die bestaat uit het grafisch (eventueel fonisch) en semantisch herhalen van een architectst in een fenotekst en die voor wie haar identificeert een bepaalde functie kan hebben’ (Claes 1988, 61). Let wel: voor wie de transformatie vaststelt, kan deze een bepaalde functie hebben. Pfeiffer bedient zich van uiteenlopende transformaties: vervanging, toevoeging, weglating, omzetting en herhaling. Soms neemt hij citaten ongewijzigd over en plaatst deze in zijn eigen narratieve context om te wijzen op de parallellie tussen zijn eigen fictieve wereld en die van Eliot, werelden die beide grotendeels uit citaten zijn opgebouwd. Een andere keer citeert Pfeijffer Eliot, maar vervormt hij diens tekst ook, past hij meerdere transformaties tegelijkertijd toe en gaat hij ironiserend te werk. *The Waste Land* opent bijvoorbeeld met vier regels die april beschrijven als een gruwelijke maand: ‘April is the cruellest month, breeding / Lilacs out of the dead land, mixing / Memory and desire, stirring / Dull roots with spring rain’. De belevenissen van Pfeijffers held spelen zich eveneens af in de maand april en wel op de 13e, een ongeluksdag. Rupert dwaalt rond in een ‘Unreal City’ (12), waar hij zwalkt door de straten en waar zich herinnering en verlangen met elkaar vermengen. Daarbij passeert hij een zaak die vroeger ‘Dames – en Herenkapper’ heette en er toen ook als een gewone kapperszaak uitzag, maar die zich nu, op grond van marketingoverwegingen, heel chique ‘Mixing Memory and Desire’ noemt. Rupert maakt zich bij deze opgeklopte zaak de meest wilde voorstellingen van een haardracht, die hij humoristisch aanduidt als ‘Coupe Woestenberg’ (32). En net als Eliot laat Pfeijffer een waarzegster zijn held de kaart leggen. Dat gebeurt in dezelfde termen, alleen zijn die bij Pfeijffer anders geordend. Waar Eliot zijn kaartenlegger, Madame Sosostris, in de verzen 49–50 laat zeggen: ‘Here is Belladonna, the Lady of the Rocks, / The lady of situations’, nadat hij eerder een vierregelig zeemanslied uit de openingsscène van Wagners *Tristan und Isolde* heeft geciteerd met daarin de zin: ‘Wo weilest du’ (vs. 34), haalt Pfeiffer op zijn beurt de citaten van zowel Eliot als Wagner aan en mengt die in de volgende brei van talen: ‘Hier meneer, sir, voici Belladonna, de Lady of the Rocks, hard hard, wo weilest du, de dame van situaties, ja hard, ja d’ur comme roche’ (64). Pfeiffer is zowel in de kapperspassage als in die van de kaartenlegger een vergrotende trap van Eliot: hij collationeert, transformeert en ironiseert.

Bij de gewraakte passage, waarin Pfeijffer Eliot op grote schaal citeert, laat zich de functie van het citeren heel goed op contextuele gronden verant-

woorden. Rupert is daar op zoek naar Mira en ziet beelden van een man die naast haar loopt in een ‘woestenijs’, een expliciete verwijzing naar Eliots Waste Land. Het Eliot-citaat staat tussen de opmerking dat Rupert mogelijk al wist dat Mira een ander had en de overweging dat Rupert daarvan niet op de hoogte was. Zijn wereld stort uitgerekend op dat moment in en wordt, letterlijk en figuurlijk, in een andere taal beschreven, namelijk die van Eliot. Hij is niet in staat in een eigen taal te reageren op het feit dat Mira een ander heeft. Zijn onvermogen daartoe blijkt trouwens ook nog eens uit het feit dat hij in filmclichés begint te praten. De geciteerde passages uit Eliots werk hoeven dus niet als vreemde eenden in de bijt te worden beschouwd, zoals Franke deed. Daarvoor kunnen, op grond van de context, heel goed tekstintentionele verklaringen worden gegeven. Zo bezien heeft Pfeijffer geen plagiaat gepleegd, maar is *Rupert* mijns inziens, om met de jurist Richard A. Posner (2007, 75, 108) te spreken, een vorm van ‘creatieve imitatie’.

Mr. Joris van Manen, auteursrechtsspecialist voor onder meer het PCM-concern, die met Pfeijffer in hetzelfde radioprogramma zat, denkt daar echter anders over. Als rechtgeaard jurist raadde hij de schrijver aan contact op te nemen met de erven van Eliot, eenvoudig omdat hij hele strofen van de auteur had overgenomen zonder daarvoor toestemming te vragen. Anders gezegd, de omvang van het geciteerde zou niet in overeenstemming zijn met wat maatschappelijk aanvaardbaar is. Daarmee heeft hij het auteursrecht geschonden. Pfeijffer zou het risico lopen dat het boek uit de handel werd genomen. Van Manen toonde zich duidelijk ongevoelig voor de bedoelingen die de auteur zou hebben gehad bij het citeren.

Het laatste woord over de bedoelingen van Pfeijffer is hiermee nog niet gezegd. Zijn auteurspoëtica is namelijk niet louter gericht op het toelichten van een literair werk en de daarin gebruikte citaten. Hij wil daarmee – alsook met zijn literaire werk zelf en de daarin verwerkte citaten en vervatte immanente poëtica – voor commotie binnen het literaire veld zorgen. Pfeijffer heeft zelf met zoveel woorden gezegd niet wars te zijn van publiciteit. Hij juicht het toe dat schrijvers in en buiten hun literaire werk elkaar bestrijden en hun literatuuropvatting verdedigen: ‘Polemiek is het levenselixer dat poëzie onsterfelijk maakt door haar eeuwig te verjongen’ (Pfeijffer 2003, 12). Jos Joosten heeft naar aanleiding van de poëzie van Pfeijffer gezegd, dat deze zich graag in paradoxen mag begeven ten einde zo macht te kunnen verkrijgen op het literaire veld. Pfeijffer hoort tot de schrijvers die, zoals de cultuursocioloog Pierre Bourdieu het heeft uitgedrukt, de avant-garde imiteren terwijl zij daar tegen zijn om zich zo in het commerciële circuit te kunnen manifesteren (Joosten 2008, 41v). Het heeft er alle schijn van dat ook Rupert als zodanig is ingezet door de auteur. Veel schrijvers gaan gebukt onder het verwijt dat zij plagiaat hebben gepleegd. Dat lijkt bij Pfeijffer niet het geval te zijn. Die indruk hebben in elk geval verschillende recensenten. Er zijn er zelfs die vermoeden dat de auteur de hand heeft gehad in het rumoer rond zijn boek. ‘Het zou mij niet verbazen als Pfeijffer zelf de klokkenluider is geweest bij zijn “plagiaat”’. In ieder geval is dit

zijn zoveelste publiciteitsstunt', aldus recensent Jeroen Vullings, die de acties van Pfeijffer aanduidt als 'zelfpromotioneel vertoon', gericht op 'naamsvergroting van de bv Ilja Leonard Pfeijffer' (Vullings in *Vrij Nederland*, 30 maart 2002).

Conclusie

Uit het debat over Rupert is naar voren gekomen dat critici zich op het standpunt stellen dat als een auteur citeert deze zich dient te houden aan de regels van de wet. Daarnaast huldigen sommigen de opvatting dat een auteur verplicht is de lezer duidelijke aanwijzingen te geven over de gebruikte citaten. In zijn verweer stelt de auteur dat die duidelijkheid is geleverd door de frequentie waarmee is geciteerd, respectievelijk gealludeerd, en dat de lezer in staat is gesteld de betreffende citaten in de tekst te incorporeren. Verder meent hij dat zijn poëtica genoeg uitleg biedt. Zijn auteursintentie zou een voldoende argument zijn voor de door hem gevolgde werkwijze. Het blijft natuurlijk de vraag of de rechter deze argumentatiewijze zou hebben geaccepteerd. Uitgesloten is het niet. In *De wet van de letter* hebben Ralf Grüttemeier en ik laten zien dat de rechter buitengewoon welwillend is waar het literatuur betreft. Soms werd een beroep op de auteursintentie geaccepteerd en soms een beroep op de context waarin een geïncrimineerde passage stond.

BIBLIOGRAFIE

- BAGGERMAN, ARIANNE**, 'Knippen & plakken. Over Zwolse avonturen van Atte Jongstra'. *Hollands Maandblad*, 2007, nr. 8–9, 4–9.
- BEEKMAN, KLAUS**, 'Flapteksten. Een verkennend onderzoek'. *Neerlandistiek.nl*, oktober 2007, 1–13.
- CLAES, PAUL**, *Echo's echo's. De kunst van de allusie*. Amsterdam, 1988.
- JOOSTEN, JOS**, 'Imiteren en simuleren. Ilja Leonard Pfeiffer als strategisch relschopper'. *Misbaar. Hoe literatuur literatuur wordt*. Nijmegen, 2008, 41–44.
- LINGEN, N. VAN**, *Auteursrecht in hoofdlijnen*. 3e herz. dr. Alphen aan den Rijn, 1990.
- PFEIJFFER, ILJA LEONARD**, *Het geheim van het vermoorde geneuzel. Een poëtica*. Amsterdam, 2003.
- POSNER, RICHARD A.**, *The Little Book of Plagiarism*. New York, 2007.
- SPOOR, J.H. & D.W.F. VERKADE**, *Auteursrecht. Auteursrecht en naburige rechten*. Deventer, 1993.
- SPOOR, J.H.**, D.W.F. Verkade & D.J.G. Visser, *Auteursrecht. Auteursrecht, naburige rechten en databankrecht*. 3e, geheel herziene druk. Deventer, 2005.
- VERKADE, D.W.F.**, 'Literatuur en plagiaat'. *Ars Aequi* 33 (1984), 12, 672–682.
- VERVAECK, BART**, *Het postmodernisme in de Nederlandse en Vlaamse roman*. Nijmegen, 1999.

RECENSIES EN INTERVIEWS, CHRONOLOGISCH
GERANGSCHIKT

ELISABETH LOCKHORN, 'Ik heb altijd wereldkampioen willen worden'. *Vrij Nederland*, 16 februari 2002.

FLEUR JURGENS, 'De stad als herinnering'. *hp/de Tijd*, 1 maart 2002.

HANS GOEDKOOP, 'Tanden in de nek van het leven: Het talige testosteron van Ilja Leonard Pfeijffer'. *nrc Handelsblad*, 8 maart 2002.

THOMAS VAN DEN BERGH, 'Retorisch spiegelspel'. *Elsevier*, 9 maart 2002.

ARJAN PETERS, "'Taxi's toeterden, en niet uitsluitend zij": Alles aan de Rupert van Ilja Pfeijffer is onoprecht'. *De Volkskrant*, 15 maart 2002.

PETER HENK STEENHUIS, 'Mijn boeken zijn volmaakt onleefbaar': Boekenweek; 'Verlangen is een vorm van herinneren'. *Trouw*, 15 maart 2002.

THEO HAKKERT, 'Rupert davert nog lang, lang na'. *De Gooi- en Eemlander*, 19 maart 2002.

MAARTEN MOLL, 'Pfeijffers roman zit vol regels van T.S. Eliot'. *Het Parool*, 19 maart 2002.

REDACTIE, 'Pfeiffer put in "Rupert" letterlijk uit gedicht Eliot'. *De Volkskrant*, 20 maart 2002.

KUNSTREDACTIE, 'Pfeijffer vs Droog: spel of plagiaat'. *nrc Handelsblad*, 20 maart 2002.

KUNSTREDACTIE, 'Plagiaat of literair spel?' *Trouw*, 20 maart 2002.

MENNO SCHENKE, 'Behoorlijk stomme fout van Ilja Pfeijffer'. *Algemeen Dagblad*, 22 maart 2002.

INGRID HOOGERVORST, 'Ironische variant op klassieke roman'. *De Telegraaf*, 22 maart 2002.

ADRIAAN JAEGGI, 'Als het zo moet, is de lol eraf'. *Het Parool*, 22 maart 2002.

PIETER STEINZ, 'Pfeijffers vleierij'. *nrc Handelsblad*, 22 maart 2002.

BEATRIJS RITSEMA, 'Sliep-uit literatuur'. *nrc Handelsblad*, 27 maart 2002.

ANDRÉ MATTHIJSSE, 'Literatuur is spelevaren'. *Haagsche Courant*, 29 maart 2002.

HERMAN FRANKE, 'Speelse knipogen naar de meester'. *De Volkskrant*, 12 april 2002. (Ook in: Herman Franke, *Waarom vrouwen betere lezers zijn. Over boeken, lezen en schrijven*. Amsterdam, 2004.)

MAX TEMMERMAN, 'Rupert: een bekentenis'. *Leesidee*, 1 juni 2002.

JEROEN VULLINGS, 'bv Ilja Leonard Pfeijffer. Pure Seks in feite'. *Vrij Nederland*, 30 maart 2002.

Rooms-katholieke *Pia desideria*-bewerkingen in internationaal perspectief

Van alle literaire genres uit de vroegmoderne tijd, heeft het embleem zich misschien wel het meest succesvol en grootschalig over Europa verspreid. In het totale aanbod aan embleembundels dat voorradig was, namen bewerkingen en vertalingen een groot aandeel in. Van de allereerste embleembundel die ooit gemaakt werd, de Neolatijnse bundel *Emblematum liber* (1531) van de Italiaanse jurist Andrea Alciato, verschenen bijvoorbeeld 170 verschillende uitvoeringen in vrijwel alle Europese talen. En de eveneens Neolatijnse bundel van Herman Hugo, *Pia desideria* (1624), was in 150 verschillende vertalingen en bewerkingen verkrijgbaar, in het Nederlands, Frans, Duits, Engels, Spaans, Portugees, Deens, Russisch, Pools en Italiaans.¹

Naar die Europese bewerkingen en vertalingen van de *Pia desideria* werd in de afgelopen decennia door verschillende letterkundigen en kunsthistorici onderzoek gedaan.² Sinds 2007 wordt de Nederlandse receptie van de bundel – die vreemd genoeg nog nooit object van uitgebreide studie was, hoewel de *Pia desideria* in Antwerpen werd gedrukt – bestudeerd in het kader van een gezamenlijk vnc-project van Katholieke Universiteit Leuven en de Universiteit Utrecht.³ In dat vnc-project willen we dwarsverbanden leggen met onderzoek dat al naar andere *Pia desideria*-bewerkingen gedaan is of momenteel verricht wordt, om onze observaties in een breder, internationaal kader te plaatsen. We willen in dit artikel demonstreren dat wat in het ene land als bewerkingsstrategie wordt aangetroffen, scherper kan worden getypeerd en geanalyseerd door vergelijking met wat zich elders voordeed. Een dergelijk vergelijkend perspectief heeft de internationale neerlandistiek veel te bieden. Onderzoekers die tot nu toe de *Pia desideria*-receptie bestudeerden, functioneerden veelal op eilandjes. Ze keken op verschillende manieren naar de bewerkingen die, gezien de taalbarrières, niet voor al hun collega-onderzoekers toegankelijk zijn en zij publiceerden hun resultaten in talen en tijdschriften die in lang niet alle gevallen door de internationale gemeenschap opgemerkt en begrepen werden.

Het vnc-project heeft als doel ontwikkelingen in het functioneren van religieuze literatuur en bijbehorende (lees)culturen zichtbaar te maken. Uit de aanpassingen die in de *Pia desideria* bewerkingen gemaakt werden, laten zich de specificiteit van een bepaald leespubliek en bepaalde context afleiden. Dit

verband tussen bewerkingstrategie en publiek/context kan worden aangenomen omdat, zoals onderzoek van met name Korpel en Jansen heeft laten zien, in de vroegmoderne tijd het vertalen prospectief werd benaderd: omdat het retorische effect van een tekst voor de vroegmoderne lezers en schrijvers centraal stond, was getrouwheid geen eis. Vertalers dienden een origineel aan te passen aan de eigen situatie met haar specifieke stijl- en functie-eisen.⁴ We werken binnen het Leuvense/Utrechtse onderzoek een theoretisch kader waarbinnen de notie ‘appropriation’, zoals die geïntroduceerd is door de literatuurwetenschapper Chartier, een belangrijke rol speelt. De processen van de toeëigening van cultureel materiaal – ‘differentiated practices and contrasted uses’ – door een nieuw publiek, bieden volgens Chartier inzicht in ‘the creative invention that lies in the very heart of the reception proces’.⁵ Chartier neemt aan dat er geen ‘immediate, transparent, unmediated access’ tot het verleden is, maar dat door bestudering van het ‘process of appropriation’ toch inzicht kan worden verkregen in de ‘historical reading’ van een tekst, en dus op de toenmalige maatschappij.⁶ De ‘oude’ en ‘nieuwe’ tekst worden door Chartier gezien als vormvarianten van één tekst. Het bestuderen van de afstand tussen de varianten – Chartier noemt dit ‘the consideration of gaps’ – geeft ons zicht op de betekenis die het nieuwe lezerspubliek van de nieuwe tekst construeerde; de overeenkomsten en verschillen tussen de oude en nieuwe tekst geven aan waar accenten werden gelegd die het nieuwe publiek hielpen tot een bepaalde interpretatie te komen.⁷ Aandachtspunten bij die analyse zijn tekstkenmerken, zoals de taal waarin deze geschreven is, de structuur en expliciete aanwijzingen van auteurs en uitgevers over het doel waarmee de tekst geschreven is. Een dergelijke vergelijkende analyse ten behoeve van de reconstructie van de ‘historical reading’ van de tekst kan aangevuld worden met gegevens over de fysieke vorm, waarin de nieuwe varianten aan het publiek werden aangeboden (uitvoering van de bundels, aantal herdrukken etc.), en met gegevens over de receptie van de bundels onder het toenmalige publiek.

Voor het Noord-Nederlandse luik van ons project is het doel om aan de hand van de Noord-Nederlandse *Pia desideria*-bewerkingen inzicht te verwerven in het specifieke karakter van het dagelijkse geloofsleven in de vroegmoderne Republiek, dat door Frijhoff en Spies getypeerd is als ‘omgangsoecumene’.⁸ Het ontstaan en het karakter van die omgangsoecumene zijn in een aantal recente studies vooral op basis van historische bronnen gereconstrueerd, waarbij nuances zijn aangebracht ten aanzien van de mate van tolerantie die in de Republiek bestond, en ten aanzien van de vrijheden die religieuze minderheden (en dan met name de rooms-katholieken) hadden.⁹ Onderzoek naar de receptie van de *Pia desideria* in de Republiek zal naar verwachting beter zichtbaar maken op welke manier tussen verschillende gezindten geloofsopvattingen en vormen van geloofsbeleving uitgewisseld werden. We willen hier laten zien dat een vergelijkend internationaal perspectief bij uitstek kan helpen om de specifieke positie van de rooms-katholieken in de Noord-Nederlandse omgangsoecumene te duiden.

Sinds 1580 was de katholieke eredienst officieel verboden en functioneerde de katholieke kerk als een missiekerk in een voornamelijk calvinistisch georiënteerde samenleving. Hoewel in 1579 in de Unie van Utrecht was vastgelegd dat niemand vervolgd of aangevallen mocht worden vanwege zijn persoonlijke geloofsovertuiging, waren voor katholieken de mogelijkheden tot godsdienstbeleving beperkt geworden.¹⁰ Historici hebben herhaaldelijk nagedacht over de vraag in hoeverre de bijzondere omstandigheden hebben bijgedragen aan de vorming van een specifiek Noord-Nederlands rooms-katholicisme. Gaf de calvinistische overheersing de Noord-Nederlandse rooms-katholiek een eigen gezicht, of vormde de rooms-katholiek in de Republiek zijn identiteit in aansluiting op de internationale contrareformatie?

We beschrijven om aan deze discussie bij te dragen allereerst een relatief onbekend voorbeeld van *Pia desideria*-receptie, namelijk de Poolse vertaling gemaakt door Aleksander Teodor Lacki (ca. 1614–ca.1683), in 1673 onder de titel *Pobone pragnienia* verschenen.¹¹ We laten zien dat deze Poolse casus – een geval van rooms-katholieke receptie van de *Pia desideria* – openingen biedt voor de bestudering van de Noord-Nederlandse situatie, door de Poolse bewerking vervolgens te vergelijken met de *Goddelycke wenschen* van dichter Justus de Harduwijn en drukker Pieter Jacobsz. Paets (Amsterdam 1645). We vergelijken Lacki en Paets als twee casussen van rooms-katholieke *Pia desideria*-bewerkingen gemaakt in en voor rooms-katholieke kringen. Het is zeer goed mogelijk dat beide bewerkingen ook buiten die kringen gelezen werden, maar dat aspect laten we buiten beschouwing omdat in dit artikel niet de receptie, maar de bewerkingsstrategie van rooms-katholieke bewerkers uit verschillende landen onder de loep wordt. De vergelijkende analyses leiden we in met een korte typering van de *Pia desideria*.

De mogelijkheid om de Poolse en Noord-Nederlandse katholieke receptie van de *Pia desideria* te vergelijken doet zich voor, omdat de Nederlandse emblematiek, zoals die in Polen zijn sporen heeft achtergelaten, sinds enige tijd onderzocht wordt door onderzoekers van de universiteit van Wrocław.¹² Zelfs in dit vroege stadium is duidelijk dat het comparatistische onderzoek naar de emblematische cultuur in Polen en de Nederlanden veel op zal kunnen leveren. Langs de weg van het geïllustreerde boek kwamen de culturen veelvuldig met elkaar in contact. Vele Poolse studenten aan Nederlandse universiteiten namen boeken uit de Republiek mee naar huis.¹³ Ook de handelsbetrekkingen tussen graveurs en boekdrukkers uit beide landen waren intensief.¹⁴ Sommige embleemboeken, zoals Menestriers *Philosophia Imaginum* uit 1695, werden volgens hun titelpagina zowel in Nederland als in Polen gedrukt.¹⁵

Korte typering *Pia desideria*

In de eerste generatie wereldlijke embleembundels, waartoe Alciato's *Emblematum liber* behoort, werden maatschappelijke verschijnselen en menselijke (on)deugden op vaak licht ironische en humoristische toon aan de kaak gesteld, ter lering en vermaak van een vaak (zeer) geleerd lezerspubliek. In 1567 nam

*Miserere mei Domine, quoniam infirmus sum; sana
me Domine, quoniam contrita sunt ossa mea! Psal. 6.
5.*

Pictura bij Hugo's embleem 3, 'Miserere mei Domine'
[Heb medelijden met mij, Heer]

het emblematische genre een wending toen in Frankrijk de eerste religieuze embleembundel verscheen, *Cent emblemes chrestiens* getiteld, gemaakt door de protestantse dichteres Georgette de Montenay. Kort daarna eigenden jezuiten zich het religieuze embleem toe. Hugo's *Pia desideria*, in 1624 in Antwerpen verschenen, kan een typische exponent van die jezuitenemblematiek genoemd worden, die kon dienen als leidraad voor spirituele praktijken in de geest van de *Geestelijke oefeningen* van Ignatius van Loyola.¹⁶ In hun literatuurgeschiedenis *Een nieuw vaderland voor de muzen* typeren Smits-Veldt en Porteman de *Pia desideria* als een devote bundel die met zijn 'schoolse mythologische sier' en Neolatijns taalgebruik aansloot bij de 'geliefde Latijnse oefeningen in het dichten en embleemschrijven' op de jezuietenscholen.¹⁷ De *picturae* van Hugo's emblemen, gemaakt door de graveur Boëtius a Bolswert, verleenden de geleerde Neolatijnse teksten een emotionerende, toegankelijke ingang.¹⁸

Hugo produceerde zo met de *Pia desideria* een bundel die in heel Europa landsgrenzen, taalbarrières en zelfs verschillen in geloofsopvattingen overwon: in Frankfurt verscheen in 1657 een Latijnse uitgave die later in Danzig werd heruitgegeven voor de gereformeerde kerk aldaar.¹⁹ De verschillende vertalingen en bewerkingen bedienden verschillende geleidingen van de geletterde bevolking: de elitaire en intellectuele trekken van de *Pia desideria* verdween bijvoorbeeld in de Spaanse vertaling *Affectos Divinos* (1638) van Pedro de Salas en de Portugese vertaling *Desejos Piadosos* (1688) van Joseph Pereira Velozo, om de emblemen ook voor een breder, minder geschoold publiek aantrekkelijk te maken. Black signaleerde eveneens aanpassingen ten behoeve van publieksverbreiding in het geval van het Franse *Les pieux desirs* van 1627.²⁰

Context van Lacki's *Pobone pragnienia*

Toen Lacki's *Pobone pragnienia* in 1673 in Polen verscheen, was het embleem daar geen onbekend literair genre meer. De lange lijst van emblematische werken in de catalogus van de Poolse Nationale Bibliotheek van Graaf Ossoliski in Wrocław bewijst de populariteit van het emblematische genre in Polen.²¹ Aan het einde van de zestiende en begin van de zeventiende eeuw waren al veel embleembundels uitgebracht – zowel vertalingen als oorspronkelijke werken.²² Bepaalde specifieke toepassingen, zoals een emblematische bundel ter gelegenheid van een jubileum van de jezuietenacademie, waren al vroeg een bekend verschijnsel, getuige bijvoorbeeld de uitgave van de bundel *Emblema Sarmatici Regni Status*.²³

In de zeventiende eeuw beleefde de Poolse emblematiek zijn hoogtepunt, bijvoorbeeld dankzij de bundel *Emblemata niektóre* (Enkele emblemen) van Józef Domaniewski (Lubcz 1623), de cyclus van emblematische gedichten in 1606 verschenen onder de titel *wiatowa Rozkosz z Ochmistrzem swoim i ze dwunast swych suebnych Paniem* (Wereldlijke wellust en twaalf van haar dienstmeiden) van Hieronim Morsztyn (ca. 1581–ca. 1623), en het werk *Lekcyje Kupidy nowe* (Lessen van Cupido) van Kasper Twardowski (ca. 1592–ca. 1641) uit

1617. Die laatste bundel werd als 'te erotisch' beoordeeld, en daarom geplaatst op de *Index Librorum Prohibitorum*. In 1618 schreef Twardowski een nieuwe embleembundel om zijn eerste 'literaire zonde' uit te wissen: *ód modzi z nawanoci do brzegu pynca* (Schip door de stormen naar de oever varend) Hierin werd de heidense Cupido in een christelijke *Amor divinus* veranderd.²⁴

In diezelfde periode verschenen meer religieuze, dan wel moralistische embleembundels: *Ogród rozkoszny mioci Boej* (De wellustige tuin van de Gods liefde) (Krakau 1650) van Jan Adrian Wieszczycki, *Chwaa z krzya* (Roem van het kruis) (Krakau 1641) van Marcin Hicza, *Peristomata regum seu memoriale principis monitorum, symbolis expressum* van Andrzej Maksymilian Fredro (Danzig 1660) en *Adverbiorum moralium sive de Virtute et Fortuna libellus* van Stanisaw Herakliusz Lubomirski (Warschau 1688).

Bibliografische bijzonderheden van Lacki's *Pobone pragnienia*

Temidden van al deze embleembundels verscheen in 1673 de eerste Poolse uitgave van de *Pia desideria* van de hand van Aleksander Teodor Lacki onder de titel *Pobone pragnienia*. Van die vertaling werden twee versies uitgebracht: één met, en één zonder afbeeldingen. De versie met de afbeelding, met reproducties van de *picturae* van Boëtius a Bolswert en de gedichten verscheen op luxe en duur papier. De paralleluitgave zonder afbeeldingen was waarschijnlijk voor een minder welgesteld publiek bestemd.²⁵ Beide versies waren uitgegeven in Krakau, door de beroemde drukkerij van de familie Schedel. De uitgave is een interessant voorbeeld van Pools-Nederlandse uitwisseling op het gebied van grafische kunst; veel polonica waren in drukkerijen te Antwerpen, Brugge, Amsterdam en Leiden gepubliceerd.²⁶

In 1697 en 1737 verschenen in Krakau herdrukken van Lacki's vertaling.²⁷ In 1744 zag van de vertaling nog een druk het licht, dit keer met de geheimzinnig klinkende ondertitel: *Vrome verlangens in drie boeken (...) ooit in 't Latijn door eerbiedwaardige vader Herman Hugo Soc. Iesu geschreven, en nu in 't Pools door de Grote Senator van het Grote Vorstendom van Litouwen vertaald en in druk gegeven, door een edelman die hen gelukkig in zijn bezit kreeg en herschreef in druk gaf. In het jaar onzes Heren 1744.*²⁸ In datzelfde jaar verscheen ook een nieuwe Poolse vertaling van de *Pia desideria*, door Jan Kociesza aba in het klooster van de grieks-katholieke Vaders Basilianen in het Poolse Supral. Van deze eerste uitgave is geen exemplaar overgeleverd. Herdrukken ervan verschenen in de jaren 1754 en 1774.²⁹ Het is onbekend of de *Pia desideria*-vertaling door de Basilianen behalve uitgegeven ook gelezen werd – de herdrukken lijken er wel op te wijzen – maar het is interessant te zien dat de *Pia desideria* in Polen onder vertegenwoordigers van zovele geloofsrichtingen functioneerde.³⁰

Behalve in druk, verschenen bewerkingen van de *Pia desideria* in handschrift. Uit het Poolse vrouwenklooster van de Benedictijnen in Sandomierz is een handschrift bekend met een Poolse parafrase, dat al circuleerde vóór in 1673 Lacki's vertaling verscheen. De anonieme auteur van dit handschrift vertaalde alleen de motto's van Hugo. Op de plaats van de oorspronkelijke *picturae* en

subscriptio's heeft de auteur korte beschrijvingen van de afbeeldingen gegeven, die in de titel het Poolse woord 'Obraz' hebben, wat 'afbeelding' of 'schilderij' betekent. In een kort voorwoord, 'Inleiding aan de genadige lezer', maakt de auteur duidelijk waarom hij zo te werk is gegaan. De auteur zegt te weten dat op het moment van schrijven nog iemand in Polen aan een vertaling van Hugo's emblemen werkt, en dat was hoogstwaarschijnlijk Lacki. De auteur van het handschrift heeft daarom zelf geen volledige vertaling willen maken:

En omdat er één is (waarschijnlijk Lacki, FD; ES; KZ) die de Latijnse gedichten van bovengenoemde Vader Hugo heeft besloten te vertalen, wilde ik, afziend van een vertaling, de afbeeldingen zelf en hun onderschriften uit het Heilige Schrift in Poolse verzen beschrijven, om zo te uiten wat volgens de auteur belangrijk was.³¹

Deze opmerking doet vermoeden dat het handschrift en Lacki's vertaling in dezelfde tijd ontstonden. Het handschrift was voltooid in 1671. In die tijd was de *Pobone pragnienia* ook in voorbereiding. Hoe wist de anonieme auteur over Lacki's plannen? Fungeerden de Benedictijnse kloostervrouwen, waartoe ook zijn zus behoorde, wellicht als medium?³²

Comparatistische analyse van Lacki's *Pobone pragnienia*

De anonieme auteur van het handschrift was in ieder geval goed ingelicht: Lacki vertaalde inderdaad alleen de Latijnse poëzie (motto's en disticha) uit Hugo's orgineel. De prozafragmenten uit de *Pia desideria* ontbreken in de *Pobone pragnienia*. Het weglaten van de prozateksten is meteen de meest ingrijpende wijziging die Lacki aanbracht. In zijn vertalingen van de motto's en disticha volgt hij Hugo vrij getrouw. Integraal overgenomen zijn ook de *picturae*: in de geïllustreerde versie van Lacki's werk zijn zeer getrouwe kopieën van Hugo's originelen opgenomen. Op zijn titelpagina geeft Lacki bovendien zeer expliciet aan zich op Hugo's voorbeeld gebaseerd te hebben.³³

Lacki bewerkt getrouw, maar niet zonder eigen kleuring. In de eerste plaats is daar zijn taalgebruik, met een duidelijke voorkeur voor de vrouwelijke vormen van werkwoorden – het Pools kende een keuze tussen mannelijke en vrouwelijke vormen – en voor verkleinwoorden. Het gaat daarbij vaak om zelfstandige naamwoorden ('kwiatek'- bloemetje I, 13, v. 18; 'robaczek'- wormpje I, 13, v. 17; 'wietrzyk poudniowy'- zuidenwindje I, 11, v. 7³⁴), maar ook bijwoorden krijgen een verzachte vorm:

	Originele tekst	Werkvertaling ³⁵
Hugo	Et tibi, vix tactis furarer basia labris, / Basia sic somno non nocitura tuo. (embleem 24)	En ik zou kussen van je stelen, je lippen nauwelijks aanrakend / zulke kussen, die je slaap niet zouden verstoren.
Lacki	Cichusieko, ukradkiem bd caowaa / Twe oczka, lecz ostronie, bym Ci snu nie braa. (II, 9, v. 67–68) ³⁶	Heel zachtjes, stiekem, ga ik je oogjes kussen, / maar voorzichtig, zodat ik je droom niet doorbreek.

Deze wijzigingen liggen in lijn met het zachte, bijna kinderlijke taalgebruik dat Lacki in het Hooglied aantrof – de inspiratie voor veel van Hugo's disticha – maar Lacki gebruikt dat bijbelboek anders dan Hugo.

Niet alleen in taalgebruik, maar ook in inhoud week Lacki licht af van het origineel. Zo is hij veel explicieter religieus dan Hugo. Hij vertaalt vaak 'zonde' als Hugo het neutralere 'misdaden' of 'menselijke zwakheden' gebruikt. Het woord 'zonde' komt hierdoor bij Lacki veel vaker voor dan bij Hugo.³⁷ Ook in de uitleggingen is Lacki expliciet religieuzer:

	Originele tekst	Werkvertaling
Hugo	Hac ego sanguineâ languens residebo sub vmbrâ? / Tu, crucis infamem perpetiêre necem? (embleem 29)	Zal ik krachteloos in deze bloederige schaduw blijven zitten? / En jij, verdraag jij een schandelijke dood aan het kruis?
Lacki	Mnie- to w krawawym spoc- zynek cieniu zgotowany, / gdy do krzya okrutnie Jezus przykowany? II, 14, v. 41–42	Is deze bloedige schaduw als een rustplaats voor me bereid, / nu Jezus zo wreed aan het kruis gespijkerd is?

Lacki's God neemt soms ook een andere gestalte aan dan bij Hugo. We lezen soms zowel bij Lacki als Hugo over Gods goedheid (I, 6, v. 39–42), maar veel vaker is Hugo's God 'boos' waar Lacki over 'rechtvaardig' spreekt (zie bijvoorbeeld I, 6, v. 25). Hugo's God is streng, terwijl Lacki's God mildheid toont, en bereid is de ziel te vergeven als deze berouw toont:

	Originele tekst	Werkvertaling
Hugo	Heu nimis immitem dispensas cognitor vrnam, / Nec tuus inflecti se rigor ille sinit (embleem 10)	Oh, te streng is de veroorde- ling die jij, als rechter, uitspreekt / En die streng- heid van jou laat het niet toe zich te buigen.
Lacki	Ach, askawie uwalniasz gowne kryminay / I nie chcesz, eby srogo Twe dekreta miay. I, 10, v. 15–16	Ach, je bevrijdt me genadig van halsmisdaden / en zou willen dat je decreten geen strengheid hadden.

Daarbij komt dat Lacki, veel concreter dan Hugo, in de menselijke zwakheden en zonden een reden voor ongeluk ziet. Hugo spreekt in vage termen over het lot dat ongeluk met zich meebrengt, Lacki ziet de mens zelf als oorzaak:

	Originele tekst	Werkvertaling
Hugo	Nempe trahor vario studia in diuersa duello, / Ut ratis ambiquis iam pila facta Notis. (embleem 4)	Zeker, ik word heen en weer gesleurd door verschillende neigingen, vanwege tegen- strijdige begeerten, / Zoals een vlot bovendien de speelbal wordt van de dwarre- lende winden.
Lacki	ch mi bowiem do rónych pociga chciwoci / i ód moj miotaj morskie nawanoci; I, 4, v. 37–38	Mijn lust brengt verschil- lende hebzuchten met zich mee, / en mijn boot wordt door de zeestormen heen en weer geslingerd.

Lacki veranderde niet alleen de religieuze visie die uit het origineel spreekt, maar deed daarnaast ook inhoudelijke aanpassingen om zijn vertaling Poolser te maken. In embleem I, 12, v. 9 vinden we een concrete verwijzing naar het Poolse Tatra gebergte, waar Hugo's Latijn neutraal over 'montis' rept in een klacht van de anima: 'Wolaabym i Tatry ju dwiga na sobie ([...])' (Ik wou liever de Tatra's op mijn rug dragen), versus 'Tunc voueam penitâ montis latuísse cauernâ'. Op sommige plaatsen verduidelijkt Lacki bepaalde fragmenten uit Hugo's origineel met behulp van metaforen die geënt zijn op de Poolse context: sneeuw en winter spelen bijvoorbeeld voortdurend een belangrijke rol. Lacki dicht over een sneeuwvoet (niegowa stopa; III, 1, v. 2) als het symbool van de heiligheid van de vrouwelijke zielen. Ook Poolse historische elementen (plaats-

namen, ambten) vinden hun plaats in de vertaling, zoals bijvoorbeeld in I, 10, v. 9–10, waar Lacki schrijft over ‘sd grodzki’ (hier: gród), een Poolse stadsrechtbank voor strafzaken. Lacki’s aanduiding zijn soms niet eens nationaal, maar eerder regionaal van aard. Het werkwoord ‘cudowa si’ bijvoorbeeld (II, 13, v. 81–84; zich verwonderen) is afkomstig uit Kleinpolen. De klankverandering van ‘a’ naar ‘o’ – bijvoorbeeld in het woord ‘kody’ in plaats van ‘kady’ (I, 1, v. 41–42; I, 3, v. 18–20; elk, elke) – is ook typisch voor het Kleinpoolse dialect. Dat dialect werd in de zeventiende eeuw in veel Poolse literatuur gebruikt, mogelijk omdat alle belangrijke drukkers zich in de omstreken van Krakau bevonden.³⁸

De mythologische verwijzingen uit Hugo’s origineel laat Lacki in sommige gevallen staan, soms verwijderd hij ze ook.³⁹ Soms ruilt Lacki de mythologische verwijzingen in voor christelijke elementen: we vinden bij hem de ‘pieko’ (hel) in plaats van de ‘Avernus’: het kleine kratermeer bij Cumae, dat bij Vergilius fungeert als toegang tot de onderwereld waardoor Aeneas afdaalt (I, 14, v. 96). Het zijn vaak de positief geconnoteerde mythologische versieringen uit de *Pia desideria* die in Lacki’s vertaling verdwijnen. Hugo’s Phoebus als symbool voor de dageraad verandert bij Lacki bijvoorbeeld in de bezielende zonnestralen (I, 14, v. 27).

In Lacki’s *Pobone pragnienia* vinden we in vergelijking met Hugo uitgebreidere narratieve fragmenten, uitvoerigere beschrijvingen en emotionelere passages. Regelmatig voegde Lacki beeldende details toe die in het origineel ontbreken. De toevoegingen van Lacki leiden niet tot nieuwe inhoudelijke elementen, maar onderstrepen en verscherpen de bestaande tekst van Hugo. Vaak maakt Lacki daarbij gebruik van bijvoeglijke naamwoorden. De Neptunus van Hugo wordt ‘Neptunus ponury’ (sombere Neptunus, I, 11, v. 35) bij Lacki; de fabel in het origineel (‘fabula’, I, 13, v. 31) wordt bij Lacki ‘bajka stara’ (de oude fabel); het Latijnse ‘pater’ wordt uitgebreid tot het Poolse ‘ojciec obarty’ (de vraatzuchtige vader; I, 13, v. 32). De toegevoegde adjectiva, gebruikte beeldspraken en uitvoerige beschrijvingen helpen Lacki om Hugo’s woorden voortdurend te concretiseren, aan te scherpen en aanschouwelijk te maken.

Samenvattend blijkt Lacki’s *Pobone pragnienia* een vrij getrouwe vertaling van de *Pia desideria*, met betekenisvolle verschillen. Lacki heeft zich beperkt tot de poëtische passages van Hugo’s werk, en liet de geleerde prozafragmenten achterwege. Ten opzichte van de originele tekst schrijft Lacki met een grotere aandacht voor concrete details en lyrische beeldspraken. Betekenisvol is ook dat in vergelijking met de *Pia desideria* in de *Pobone pragnienia* de mildheid van God en de zondigheid van de mens een grotere rol spelen. Lacki voegde daarnaast specifiek Poolse elementen en zelfs lokaal dialect toe. Heeft Lacki met deze aanpassingen Hugo’s erudiete tekst toegankelijker willen maken voor een breder publiek, en heeft hij daartoe ook vrouwen willen rekenen? Hij lijkt zich in ieder geval meer dan Hugo ook op vrouwen gericht te hebben. Waar Hugo in 1624 de *Pia desideria* aan paus Urbanus VIII – Maffeo Barberini – opdroeg⁴⁰, daar wilde Lacki zijn *Pobone pragnienia* aanvankelijk opdragen aan de vorstin Gryzelda Winiowiecka, moeder van de koning Micha Winiowiecki. Omdat zij

voortijdig overleed, werd de bundel in 1673 uiteindelijk aan de gravin Konstancja Krystyna van Komorowski Wielopolska, een verwante van Lacki, opgedragen. De familie van de gravin stamde af van de Korczak familie; hun wapen 'Canis' stond daarom aan het begin van de eerste uitgave van de *Pobone pragnienia*.⁴¹ Onder Poolse kloostervrouwen werden de afbeeldingen uit de *Pia desideria*, zo weten we uit andere bronnen, erg populair. Op de rugleuningen van de koorbanken in de parochiekerk in Pilica en van het klooster van de Zusters Benedictinessen in Stanitki dichtbij Krakau, en in het koor in de oude kerk in Nowy Targ werden de kopergravures van Boëtius a Bolswert nageschilderd.⁴² En in de kerk in Stare Miasto dichtbij Dzierzgo en in de Powizytkowski kerk in Lublin, tegenwoordig in handen van de zusters Ursulinen maar eerder het bezit van de zusters van de Brigittenorde, zijn op de banken ook afbeeldingen naar de kopergravures van Boëtius a Bolswert te vinden.

Pia desideria in de Republiek

De Noord-Nederlandse *Goddelycke wenschen verlicht met sinnebeelden en vierige uytspraken* werd in 1645 door de Amsterdamse rooms-katholieke boekverkoper Pieter Jacobsz. Paets gedrukt.⁴³ De bundel bevatte houtsneden die Christoffel van Sichem in 1628 in opdracht van Paets gemaakt had naar het voorbeeld van Boëtius a Bolswerts originele gravures.⁴⁴ De teksten in Paets' uitgave zijn ontleend aan de *Pia desideria*-vertaling die Justus de Harduwijn in 1629 onder de titel *Goddelycke wenschen* in Antwerpen had gepubliceerd.⁴⁵ Voor zover bekend, heeft De Harduwijns *Goddelycke wenschen* in de Republiek voor het eerst enkele sporen nagelaten in Paets' *Vierighe meditatieën* uit 1631.⁴⁶ In 1645 verscheen dus Paets' tweede Noord-Nederlandse bewerking van De Harduwijns *Goddelycke wenschen*.

Uit de analyse van *Pobone pragnienia* en *Pia desideria* is gebleken dat Lacki diverse wijzigingen aanbracht om een breed lekenpubliek te bedienen. In De Harduwijns vertaling van 1629 was iets soortgelijks aan de hand. De Harduwijn leverde 'een trouwe, alhoewel persoonlijk-getinte weergave' van Hugo's prozateksten, maar had de disticha eveneens 'persoonlijker en hartstochtelijk' gemaakt in vergelijking met Hugo.⁴⁷

Paets ondernam in 1645 andere stappen dan De Harduwijn in 1629 en Lacki in 1673 door juist de disticha te verwijderen en het prozagedeelte te behouden.⁴⁸ Het erudiete karakter van de tekst benadrukte Paets door Hugo's verwijzingen naar bijbelplaatsen en kerkvaderteksten niet klein in de marges af te drukken – zoals dat in de eerste uitgave van de *Pia desideria* in 1624 en in De Harduwijns uitgave uit 1629 was gebeurd – maar door ze in een groot lettertype prominent bovenaan de passages te plaatsen. Terwijl het geleerde karakter van *Goddelycke wenschen* door Paets zo werd benadrukt, is de specifiek Noord-Nederlandse dan wel Amsterdamse context van zijn uitgave nergens op de voorgrond geplaatst. De band met het rooms-katholieke Zuiden wordt door Paets juist wel onder de aandacht van de lezer gebracht. Op de titelpagina noemt hij de bundels van Hugo en De Harduwijn, en merkt hij Antwerpen aan

als plaats van uitgave, zoals rooms-katholieke uitgevers dat in het Noorden wel vaker deden om veiligheidsredenen. Net als in de originele *picturae* van Boëtius a Bolswert, werd Antwerpen in *pictura* 36 afgebeeld als het centrum van de wereld.

Daarbij komt dat het ontwerp van de titelpagina een trouwe kopie van Hugo's origineel is.

Waar Lacki zijn *Pia desideria*-bewerking eenvoudiger, aansprekender en vermakelijker maakte met het oog op de verbreding van zijn publiek, probeerde Paets zijn lezers aan te spreken met een werk dat zoveel mogelijk ontdaan was van vermakelijke franje, dat uitdrukkelijk belerend en onderwijzend van karakter was, en dat in de traditie paste van de Zuid-Nederlandse Contrareformatie. Ondanks de verschillen in werkwijze, zocht Paets net als Lacki verbreding van het publiek. Met betrekking tot Paets' hele fonds constateerde Verheggen al dat 'veel van de door hem uitgegeven boeken met prenten vooral bestemd waren voor geestelijke maagden en leken'.⁴⁹ Paets probeerde dat brede publiek te bereiken door houtsneden in te zetten in plaats van kopergravures: die waren goedkoop te maken en eindeloos te hergebruiken. Zijn duidelijke keuze voor de volkstaal zal om diezelfde reden gemaakt zijn: Paets verwijderde zelfs de originele Latijnse motto's, die De Harduwijn in zijn eerste uitgave had gespaard.⁵⁰ En net als De Harduwijns *Goddelycke wenschen* bevat de editie van Paets uit 1645 een uitvoerige samenvatting van de inhoud van de bundel – een eenvoudige entree die in het origineel van Hugo ontbrak.

Dat Lacki en Paets waarschijnlijk hetzelfde brede publiek wilden bereiken, maar hun doel op zo verschillende wijze dachten te kunnen verwezenlijken, wijst op belangrijke verschillen in de behoeften van rooms-katholieke lezers in Polen en Noord-Nederland. De verschillen werden mogelijk veroorzaakt door de afwijkende maatschappelijke positie van rooms-katholieke lezers in beide landen. Terwijl de contrareformatie in Polen getriomfeerd had toen Lacki zijn bundel uitbracht,⁵¹ was de Republiek tot missiegebied verklaard. De uitgangspunten van de Hollandse missie dicteerde de eisen die aan een rooms-katholiek werk als de *Goddelycke wenschen* gesteld werden: het diende de contrareformatische leer op heldere, serieuze en onopgesmukte wijze over te dragen. Mythologische versieringen, lyrische franje en theologisch gewaagde uitspraken over naar protestantisme riekende zondigheid waren in die context mogelijk ongewenst.⁵² Voor Paets leek de bruikbaarheid van de *Pia desideria* voornamelijk gelegen in de prozateksten, die een soberheid van stijl en een helderheid in instructie vertonen. De vergelijking met de barokkere *Pobone pragnienia* doet vermoeden dat deze instructieve vroomheid past in het religieuze programma van de Hollandse missie.

Tot besluit

Een vergelijking tussen de Poolse en Noord-Nederlandse rooms-katholieke *Pia desideria*-receptie wekt de indruk dat niet alleen de confessie de aard van de

bewerking bepaalde: de specifieke omstandigheden van die confessie lijken evenzeer – of wellicht vooral? – hun sporen nagelaten te hebben. De vergelijking van beide bewerkingen maakt het mogelijk de veranderingen op nieuwe waarde te schatten: niet alleen is beter vast te stellen of het om ingrijpende of diepgaande veranderingen gaat, maar ook zijn conclusies te trekken over de verhoudingen die de bewerkingen met hun context, de maatschappij van toen, gehad moeten hebben.

Verder onderzoek naar de Noord-Nederlandse situatie zal de komende jaren een aantal van de vraagtekens wegnemen die in de laatste paragraaf van dit artikel noodgedwongen nog bij de analyseresultaten zijn geplaatst. De studie naar Noord-Nederlandse geloofsliteratuur, zoals *Pia desideria*-bewerkingen, kan de bestaande historische kennis aanvullen. Het lopende onderzoek zal uitwijzen in hoeverre de suggesties die deze casus opriepen, wijzen op bredere tendensen in de vroegmoderne geloofsomgang.⁵³ Vergelijkingen met de aard en de context van buitenlandse religieuze literatuur helpen om de Noord-Nederlandse situatie en het specifieke karakter daarvan te herkennen en te duiden. De internationale neerlandistiek en literatuurstudie plaatsen zo het nationale erfgoed in perspectief.

NOTEN

- 1 In de meest recente en uitgebreide embleembibliografie die het vakgebied kent, het *Corpus Librorum Emblematum* van Daly en Dimler, worden 150 vroegmoderne edities en vertalingen van de *Pia desideria* vermeld, maar duidelijk is dat er nog meer geweest zijn (Daly & Dimler 1997, 112–255). De enige Noord-Nederlandse *Pia desideria*-editie die Daly en Dimler noemen, zijn *Goddelycke wenschen* van De Harduwijn en Paets (alleen de vermeende Antwerpse druk van 1645, en de herdruk uit 1648), *Goddelicke aendachten* (één druk die waarschijnlijk uit 1653 stamt, niet de tweede uit datzelfde jaar) van Serrarius, en *De godlievende ziel* (1724, 1727, 1736, 1737 en 1749) van Suderman. Zie voor de Nederlandse bewerkingen: Daly & Dimler 1997, 159–172.
- 2 Zie bijvoorbeeld: Campa 1994; Black 1999.
- 3 Zie voor meer informatie over dit project: <http://emblems.let.uu.nl>.
- 4 Zie Korpel 1992, en beknopter in Korpel 1993. Zie ook Jansen 2008.
- 5 Chartier 1988, 13; Chartier 1989, 171. Zie over de toeëigening bijvoorbeeld: Chartier 1984, 235–236; Chartier 1995, 171.
- 6 Dit proces beschreef Chartier als volgt: ‘first, appropriation designates the ‘effectuation’ and ‘actualization’ of the semantic possibilities of the text; second, it sees interpretations of the text as a mediation that enables the reader to reach self-comprehension and construct ‘reality’’, Chartier 1999, 275.
- 7 Chartier 1995, 2–3 en 49–50.
- 8 Frijhoff en Spies 1999 en Frijhoff 2002.
- 9 Parker 2008 en Kaplan 2007.
- 10 Zie voor een inleiding op de positie van de rooms-katholieken in de Republiek bijvoorbeeld: Van Eijnatten & Van Lieburg 2005, p. 178–187.
- 11 Dit is in eerder (Pools) onderzoek nog niet gebeurd. In de meest recente studie van de bundel, de inleiding bij de heruitgave van 1997 door Mrowcewicz in de

- reeks 'Bibliotheek van de Oudpoolse Schrijvers', krijgt dit aspect geen aandacht. Zie Mrowcewicz 1997. Deze editie is besproken in Pelc 2002, 251 en Daly & Dimler 2002, 360.
- 12 Over dit onderzoek werd eerder geschreven door: Kiedroń 2003; Kiedroń en Skubisz 2008. Joanna Skubisz schijft momenteel een dissertatie over de emblematiek in de bibliotheek van Wrocław met ondersteuning van een Taaluniebeurs.
- 13 Pelc 2008; Kiedroń en Skubisz 2008, 199
- 14 Pelc 2008, 295–298.
- 15 Landwehr 1988, nummer 551. Zie ook: nummer 431.
- 16 Vergelijk Rödter 1992, 284–289.
- 17 Porteman & Smits-Veldt 2008, 485.
- 18 Porteman 2006, 162.
- 19 Daly & Dimler 2002, 351.
- 20 Campa 1994; Black 1999.
- 21 Platt 1995.
- 22 Pelc 1973, 119.
- 23 Pelc 1973, 120–121.
- 24 Pelc 1973, 133, 140–141, 145.
- 25 Buchwald-Pelcowa 1985, 222.
- 26 Pfeiffer 1987, 19.
- 27 De uitgave uit 1737 was in feite hetzelfde als die uit 1697; alleen het jaar van uitgave werd veranderd.
- 28 De Nederlandse vertaling van het Pools is hier en elders in dit artikel van Katarzyna Zadawska. Zie ook Pfeiffer 1987, 17–18.
- 29 Volgens sommige onderzoekers gaat het hier om dezelfde uitgave. Zie Buchwald-Pelcowa 1985, 222.
- 30 Pfeiffer 1987, 18. Het toenmalige Grieks-Katholieke klooster in Supral is vandaag de dag een orthodox klooster.
- 31 'A i podj si jeden, aby aciskie pomienionego Ojca Hugona wiersze na wiersz polski przeoy, dlatego ja, tumaczeniu dawszy spokój, obrazy same i podpisy ich z Pisma witego wzite wierszem polskim opisa i to, czego w nich chcia autor wedug przeoenia, wyrazi umyliem'. Geciteerd naar Szczсны 1995, dl. 1, 211.
- 32 Seredyka 1971, 407.
- 33 De volledige tekst op die titelpagina luidt: *pobozne pragnienia, / trzema Xigami, / Przez Wielebnego Ojca hermana hvgona Soc[ietatis] Iesv. / aciskim opisane jzykiem / I. Iczenia, Dusze Pokutuicey. / ii. zdze, dusze Switey. / iii. wzdychania, dusze Kochaicey. /* Przez Janie Wielmonego Iego M[o]ci Pana / alexandra teodora lackiego, / marszaka Nadwornego, Wiel[kiego] Xistwa Litewsk[iego] / Polskim przetumaczone Wierszem. / W Krak[owie] w Druk[arni] Dziedziców krzysztofa schedla, / i[ego] k[rólewskiej] m[o]ci typ[grafów]. roku Paskiego 1673. Geciterd naar het exemplaar dat bewaard wordt in het Ossoliski Nationaal Instituut in Wrocław (signatuur: xvii–5530– 111).
- 34 De nummers verwijzen naar emblemen uit Lacki's editie; het eerste deel van het nummer naar deel I, II en III, het tweede naar het embleemnummer uit het betreffende deel en het laatste nummer naar de versregel.
- 35 De Nederlandse vertalingen van Hugo's teksten zijn van de auteurs van dit artikel; ze zijn ter vergelijking gelegd naast de Engelse vertalingen die G. Huijging van het Huygens Institute in het kader van het NWO/FWO-project maakte. Huijgings vertalingen zullen in 2010 worden gepubliceerd op de site van het Emblem Project Utrecht.
- 36 De emblemen van Hugo zijn doorlopend genummerd, Lacki begint elk deel van de bundel (die bestaat uit drie keer vijftien elblemen) opnieuw met nummeren. Hugo's embleem nummer 29 is dus Lacki's II, 14.
- 37 Het Poolse woord *grzech* (zonde) verschijnt in de vertaling in plaats van het originele *crimina* (misdaden) (Eng.

- crimes; I, 8, v. 57–58), *scelus, culpa* (schuld) (Eng. mistake; I, 11, v. 63–66; II, 13, v. 41–46).
- 38 Vergelijk Mizerski 2000, 240.
- 39 Lacki verwijderde ze in: I, 3, v. 28, 65–66; I, 5, v. 41–42; I, 11, v. 31–32; I, 14, v. 27; II, 13, v. 57–58; 75–78, EN voegde ze juist toe in: I, 5, v. 1–4; I, 9, v. 29–30; I, 11, v. 1–2, 63–66; I, 11, v. 79–80; I, 14, v. 15–16; I, 15, v. 5–6; II, 13, v. 91; II, 14, v. 73–74.
- 40 Op een van de eerste pagina's van de *Pia desideria* staat het pauselijke wapen afgebeeld, een wapenschild met daarop drie bijen.
- 41 De gravin Komorowska was misschien een zus van Katarzyna Komorowska – een echtgenote van Lacki. Zij (de gravin) had een titel 'stolnikowa'. Dat betekent dat zij een echtgenote van een gemeenschappelijke politicus of ambtenaar was. Zie Pfeiffer 1987, 20–21.
- 42 Zie Chrzanowski 1994, 214 en Chrzanowski & Kornecki 1982, 423.
- 43 Over het welgestelde katholieke uitgeversgeslacht Paets en over Pieter Jacobz. Paets in het bijzonder, zie Leuven 1951, 41–42, 59; Kleerkoper & Van Stockum 1914–1916, 539–542.
- 44 Van Sichem staat bekend als maker van houtsnedes met religieuze, bijbelse voorstellingen. Hij werkte vaak samen met Paets. Over Van Sichem en de samenwerking met Paets, zie Wijnman 1929; Lehmann-Haupt 1975. Van Sichems *Pia desideria*-kopieën gebruikte Paets in verschillende boeken uit zijn fonds, zoals in zijn *Biblia sacra* uit 1657. Over Paets' gebruik van de platen, zie Verheggen 2006, 79; Boon 1983, 44.
- 45 *Goddelycke wenschen* uit 1629 is digitaal te raadplegen op de website van het Emblem Project Utrecht:
http://emblems.let.uu.nl/ha1629_introduction.html.
- 46 Dietz 2010a. De Harduwijns vertaling werd niet eerder herdrukt in Noord-Nederland. We kennen enkel de Antwerpse druk uit 1629 van drukker Hendrick Aertssens. Daly en Dimler vermelden ook een zeldzame editie uit 1632 die in Antwerpen uitgebracht zou zijn bij Aertssens en zijn onbekende collega 'J. Verduyse'. Zie: Daly en Dimler 1997, 161, nummer J.681. De informatie lijkt onjuist: de datering en toeschrijving is slechts gebaseerd op een handgeschreven inscriptie in een exemplaar van Paets' editie die bewaard wordt in de bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap (RG3043 F4). Om verschillende redenen kan aan de waarde van deze inscriptie getwijfeld worden: de drukkersnaam 'J. Verduyse' is onjuist, in het Ruusbroec-exemplaar staat met de hand ook '[Amsterdam], P.I. Paets, 1645' bijgeschreven, het formaat van deze uitgave is hetzelfde als de editie uit 1645, en de gebruikte houtsnedes zijn ook hetzelfde als die in de editie uit 1645. Ook aan de andere edities van de druk uit 1632 die Daly en Dimler noemen, kan geen betrouwbare informatie worden ontleend over het werkelijke bestaan van deze druk. In een exemplaar dat bewaard wordt in Oxford (TAY Nuneham 110.B.4) ontbreekt de onderste helft van de titelprent waar mogelijk gegevens over de plaats en het jaar van uitgifte hebben gestaan. Het derde bekende exemplaar uit de Nijmeegse jezuitenbibliotheek Berchamianum (PPN 097 806 668) is onvindbaar sinds het bezit van die bibliotheek over een aantal Europese bibliotheken is verdeeld. De gegevens doen vermoeden dat de druk uit 1632 niet bestaat, en de genoemde exemplaren in 1645 bij Paets zijn verschenen.
- 47 Dambre 1924, 178. Zie ook: Dambre 1926, 264–271. Dambre karakteriseert de

- gedichten hier als opgesierde en harts-tochtelijke 'juwelen' (268), terwijl het proza Hugo's originele tekst veelal nauwkeurig volgt.
- 48 Paets spaarde alleen het openingsgedicht en de poëzie uit het voorwerk.
- 49 Verheggen 2006, 52.
- 50 Dit middel tot kostenverlaging hanteerde Paets wel vaker: in zijn fonds had hij veel meer 'beeldmeditatieboeken' bestaande uit Nederlandse vertalingen van geleerde Latijnse religieuze teksten. De term 'beeldmeditatieboeken' is afkomstig van Verheggen. Zie Verheggen 2006, 237–240. In de editie van De Harduwijn uit 1629 bleven de originele Latijnse motto's gespaard. In de herdruk van Paets werden ook deze Latijnse passages verwijderd. Alleen op de titelpagina verschenen, net als in het geval van Hugo's origineel uit 1624, enkele Latijnse woorden (zie afbeelding).
- 51 Ten tijde van het verschijnen van Lacki's bundel waren, als gevolg van de Zweedse inval in Polen (1655–1660), vrijwel alle niet-katholieken gedwongen naar het buitenland geëmigreerd; de rooms-katholieke kerk had hierdoor vrijspel. Zie Gierowski 1984, 237.
- 52 In 1648 herdrukte Paets zijn *Goddelycke aandachten* in onvolledige vorm in 't *Schat der zielen*. Voor deze uitgave werden de prozateksten ingekort. Is de inkorting wederom een uiting van Paets' hang naar heldere moralisatie? De eerstvolgende resultaten van dit project zullen worden gepubliceerd in Dietz 2010, en Stronks 2010.

BIBLIOGRAFIE

- BLACK, L.C.**, "Une doctrine sans estude": Herman Hugo's *Pia Desideria* as *les Pieux Desirs*'. Manning, J. & M. Van Vaec (eds.), *The Jesuits and the Emblem Tradition. Selected Papers of the Leuven International Emblem Conference 18–23 August, 1996*. Turnhout 1999, 233–247.
- BOON, K.G. (EDS.)**, *Hollstein's Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts ca. 1450–1700*. dl. 27. Amsterdam, 1983.
- BUCHWALD-PELCOWA, P.**, 'Zwizki polskich księk emblematycznych z emblematyki niderlandzk'. *Rocznik Historii Sztuki*, vol. xv (1985), 221–230.
- CAMPA, P.**, 'the Spanish and Portugese Adaptions of Herman Hugo's *Pia Desideria*'. Daly, P.M. & D.S. Russell (ed.), *Emblematic Perceptions*. New York, 1994, 43–60.
- CHARTIER, R.**, 'Culture as Appropriation. Popular Cultural Uses in Early Modern France'. Kaplan, S.L. (ed.), *Understanding Popular Culture. Europe from the Middle Ages to the Nineteenth Century*. New York, Amsterdam, 1984, 229–253.
- CHARTIER, R.**, *Cultural history. Between Practices and Representations*. Cambridge, 1988.
- CHARTIER, R.**, 'Texts, Prints, Reading'. L. Hunt, *New Cultural History*. Berkeley, 1989, 154–175.
- CHARTIER, R.**, 'From Court Festivity to City Spectators'. Chartier, R., *Forms and meanings. Texts, performances, and audiences from codex to computer*. Philadelphia, 1995, 43–82.
- CHRZANOWSKI, T.**, *Koció w Starym Mieście pod Dzierzgoniem p.w. w. Apostoów Piotra i Pawła – emblematyka w subie protestantyzmu*, Bojarska, A. (red.), *Sztuka Prus XIII–XVIII wieku*, Toru, 1994, 199–226.
- CHRZANOWSKI, T. & M. KORNECKI**, *Sztuka ziemi krakowskiej*. Kraków, 1982.

- DALY, P.M. & G.R. DIMLER**, *Corpus Librorum Emblematum*. Dl. 3. Montreal, 1997.
- DALY, P.M. & G.R. DIMLER**, 'The New Edition of Herman Hugo's *Pia Desideria* in Polish and Recent Hugo Scholarship'. *Emblematica* 2002 (12), 351–360.
- DAMBRE, O.**, 'Bibliographie van de werken van Justus de Harduwijn'. *Het boek. Tweede reeks van het Tijdschrift voor Boeken en Bibliotheekwezen* 13 (1924), 171–200.
- DAMBRE, O.**, *De dichter Justus de Harduijn*. Den Haag, 1926.
- DIETZ, F.**, 'Under the Cover of Augustine. Augustinian Spirituality and Catholic Emblems in the Dutch Republic'. Te verschijnen in: Melion W. & A.Q. Visser (eds.), *Augustine beyond the book*. In: *Intersections. Yearbook for Early Modern Studies*. Leiden, 2010.
- DIETZ, F.**, 'Dark Images, Clear Words. National and International Characteristics of Illustrated Meditation Literature from the *Missio Hollandica*'. Te verschijnen in: Melion W. & K. Enenkel (eds.), *Discourses of Meditation in Art and Literature, 1300–1600*. In: *Intersections. Yearbook for Early Modern Studies*. Leiden, 2010.
- EIJNATTEN, J. & VAN LIEBURG, F.**, *Nederlandse religiegeschiedenis*. Hilversum, 2005.
- FRIJHOFF, W.**, 'Amsterdam in de Gouden Eeuw: het geloofsleven'. *Jaarboek Amstelodamum* 91 (1999), 78–107.
- FRIJHOFF, W.T.M. & M. SPIES**, 1650. *Bevochten eendracht*. Den Haag, 1999.
- FRIJHOFF, W.**, 'The threshold of toleration. Interconfessional conviviality in Holland during the early modern period'. Frijhoff, W., *Embodied belief. Ten essays on religious culture in Dutch history*. Hilversum, 2002, 39–65.
- GIEROWSKI, J.A.**, *Historia Polski 1505–1764*, Warszawa, 1984.
- JANSEN, J.**, *Imitatio. Literaire navolging (imitatio auctorum) in de Europese letterkunde van de renaissance (1500–1700)*. Hilversum, 2008.
- KAPLAN, B.**, *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*. Cambridge en Londen, 2007.
- KIEDROŃ, S.**, 'Nederlandse emblemata in de bibliotheken van Wroclaw'. Van Vaeck, M. et al. (red.), *De Steen van Alciato. Literatuur en visuele cultuur in de Nederlanden. Opstellen voor prof.dr. Karel Porteman bij zijn emeritaat*. Leuven, 2003, 1063–1083.
- KIEDROŃ, S. & J. SKUBISZ**, 'The Ambacht van Cupido from 1615 in Wroclaw (Poland)'. *Learned Love. Proceedings of the Emblem Project Utrecht Conference on Dutch Love Emblems and the Internet (November 2006)*. The Hague 2007, 119–130.
- KLEERKOOPER, M.M. M.M.V. W.P. VAN STOCKUM JR.**, *De Boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de 17e eeuw. Biographische en Geschiedkundige Aanteekeningen*. 2 dln. Den Haag, 1914–1916.
- KORPEL, L.**, *Over het nut en de wijze der vertalingen. Nederlandse vertaalreflectie (1750–1820) in een Westeuropes kader*. Amsterdam, 1992.
- KORPEL, L.**, *In Nederduitsch gewaad. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1760–1820*. Den Haag, 1993.
- LACKI, A.T.**, *Pobone pragnienia*, K. Mrowcewicz (uitg.), Warszawa 1997. Landwehr, J., *Emblem and fable books printed in the low countries 1542–1813*, 3e verb. dr. Utrecht, 1988.
- LEHRMANN-HAUPT, H.**, 'Christoffel van Sichem. A Family of Dutch 17th Century Woodcut Artists'. *Gutenberg Jahrbuch* 51 (1975), 274–306.
- LEUVEN, L.P.**, *De boekhandel te Amsterdam door Katholieken gedreven tijdens de Republiek*. Epe, 1951.

- MIZERSKI, W. (RED.),** *Jzyk polski. Encyklopedia w tabelach*. Warszawa, 2000.
- PARKER, C.,** *Faith on the Margins. Catholics and Catholicism in the Dutch Golden Age*. Cambridge en Londen, 2008.
- PELC, J.,** *Obraz – Sowo – Znak. Studium o emblematkach w literaturze staropolskiej*. Wrocław, 1973.
- PELC, J.,** *Sowo i obraz. Na pograniczu literatury i sztuki plastycznych*. Kraków, 2002.
- PELC, J.,** 'The emblem in Poland'. *Companion to Emblem Studies*. Ed. P.M. Daly. New York, 2008, 291–307.
- PFEIFFER, B.,** "Pobone pragnienia' Aleksandra Teodora Lackiego – pierwszy polski przekład utworu emblematycznego Hermana Hugona *Pia desideria*'. *Skarbcza Kultury* 1987 (35), 44, 9–52.
- PLATT, D.,** *Emblematy w ossoliskich zbiorach druków i rękopisów xvi-xviii w...* Wrocław, 1995.
- PORTEMAN, K.,** 'Boete Adamsz. van Bolswert's *Duyfkens ende Willemynkens Pelgrimage* (1627): From the religious love emblem towards a devotional strip for girls'. *Toplore: Stories and Songs*. Eds. Paul Catteeuw, M. Jabobs, S. Rieuwerts, et.al. Trier, 2006, 158–168.
- PORTEMAN, K. & M.B. SMITS-VELDT,** *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560–1700*. Amsterdam, 2008.
- RÖDTER, G.D.,** *Via piae animae. Grundlagenuntersuchung zur emblematischen Verknüpfung von Bild und Wort in den 'Pia desideria' (1624) des Herman Hugo S.J. (1588–1629)*, Frankfurt am Main, 1992.
- SEREDYKA, J.,** *Lacki Jan Alfons, Polski Sownik Biograficzny*, vol. xvi, dl. 68, Wrocław, 1971.
- STRONKS, E.,** 'literature and the Shaping of Religious Identities'. Te verschijnen in: *History of Religions, Chicago Journals*, 2010.
- SZCZYSNY, S.,** 'Pia desideria Hermana Hugona w bibliotece benedyktynek sandomierskich. Nieznany przekład polski'. Nowicka-Jeowa, A. et al., *Literatura polskiego baroku. W kręgu idei*, Lublin, 1995, 161–165.
- VERHEGGEN, E.M.F.,** *Beelden voor passie en hartstocht. Bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw*. Zutphen, 2006.
- WIJNMAN, H.F.,** 'De Van Sichempuzzle. Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse grafische kunst'. *Oud Holland* 46 (1929), 233–243.

Kroniek van de taalkunde 2008

Syntaxis

De meest indrukwekkende publicatie op het gebied van de Nederlandse taalkunde van vorig jaar is voor mij de *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis* van Joop van der Horst. In twee dikke boekdelen van telkens zo'n 1000 pagina's presenteert Van der Horst hier de rijke oogst van jaren intensief werken op het gebied van de historische taalkunde van het Nederlands: een overzicht van de Nederlandse syntaxis van het Oudnederlands tot in de twintigste eeuw. Van der Horst zelf typeert zijn studie als 'naslagwerk'. Hij schrijft in de inleiding: 'De hier geboden *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis* is eerst en vooral gericht op inventarisatie van de feiten, met veel aandacht voor datering, en terughoudend met verklaringen, theorieën en interpretaties. Er is ook een royale bibliografie van wat al onderzocht is. En dat alles geordend op een wijze die, zonder theoretische pretenties, onderzoekers van verschillende disciplines en uiteenlopende theoretische signatuur het zoeken zo eenvoudig mogelijk maakt' (14). Dat lijkt me een goede karakterisering van het werk. Inderdaad toont Van der Horst weinig theoretische pretenties. Hij inventariseert en beschrijft taalfeiten. Tegenwoordig denken we bij 'descriptief' al gauw aan empirisch en kwantitatief onderzoek, onderzoek met veel statistiek en grafiekjes. Dat doet Van der Horst niet. Hij geeft – zoals we dat ook uit ander werk van hem kennen – een overzicht dat eerder kwalitatief van aard is. Gebaseerd op een diachroon tekstcorpus dat hij voor dit doel heeft samengesteld, presenteert hij een volledig overzicht van de centrale syntactische verschijnselen in het Nederlands en hij illustreert deze telkens met tal van bewijspplaatsen. Het geheel staat voor een manier van werken die in zekere zin vergelijkbaar is met die van de historische lexicografie (denk bijvoorbeeld aan het WNT): nauwkeurige analyse en systematische beschrijving met daarbij veel citaten en voorbeelden ter illustratie.

De manier van presenteren is even systematisch als uniek. Van der Horst beschrijft zijn ordeningsprincipes zelf als volgt:

Het geheel is verdeeld in zeven 'boeken': I Oudnederlands; II Middelnederlands 1200–1350; III Middelnederlands 1350–1500; IV zestiende eeuw; V zeventiende eeuw; VI achttiende eeuw; VII negentiende en

twintigste eeuw. In principe is elk van deze boeken een synchrone syntaxis van de betreffende periode. Maar de indeling is strikt parallel, zodat men de zeven boeken ook 'horizontaal' kan lezen: in elk boek behandelt hoofdstuk 7.2 de aanwijzende voornaamwoorden, en hoofdstuk 16.3.1 de zogenaamde 'rode en groene volgorde'. De hoofdstukken I-7.2, II-7.2, III-7.2 enzovoorts bevatten samen een chronologisch overzicht van de ontwikkelingen bij het aanwijzend voornaamwoord. Misschien wel de helft van alles bestaat uit voorbeeldzinnen (en uiteraard allemaal voorzien van brongegevens) (15).

Dit leidt wel tot enige redundantie, omdat in de diverse hoofdstukken over hetzelfde verschijnsel vaak ook dezelfde of zeer vergelijkbare informatie gegeven moet worden, maar desondanks is het een – voor een boek – zeer handige manier van presenteren. Van der Horst maakt daardoor zijn belofte waar: hij zorgt ervoor dat het vinden van relevante informatie voor andere onderzoekers buitengewoon makkelijk is.

Nu is het wel duidelijk dat dit boek een lange voorgeschiedenis heeft, anders was het waarschijnlijk geen boek geworden, maar lag het materiaal plus de bijbehorende beschrijving ergens in een database, makkelijk toegankelijk gemaakt door krachtige zoekfuncties via een website. De inhoud van Van der Horsts *Geschiedenis* zou zich daarvoor uitstekend lenen. Maar het is geen project nieuwe stijl, het is een boek (oude stijl). Tegenwoordig zouden we voor zo'n project en aanvraag (moeten) indienen, om een paar promovendi en veel computergeweld aan het werk te kunnen zetten. Dergelijke naslagwerken ontstaan niet meer ergens in een rokerige werkkamer als eenmansprojecten, het zijn projecten voor een goed gestructureerde en efficiënte onderzoeksgroep, interdisciplinair opgezet en ook internationaal, bestuurd door een hoogleraar-manager, liefst niet aan een universiteit gevestigd maar in een modern onderzoeksinstituut. Daar is ook veel voor te zeggen, en Van der Horst wijst er trouwens zelf op in zijn inleiding dat zo'n onderneming eigenlijk geen eenmanswerk meer kan en mag zijn. Maar toch heeft hij het gedaan. Qua opzet, werkwijze en resultaat helemaal uit de tijd, maar toch is het er. Een unieke prestatie. Chapeau!

Standaardtaal

Van de hand van Joop van der Horst is vorig jaar nog een tweede boek verschenen. Het draagt de provocerende titel *Het einde van de standaardtaal* en gaat over 'een wisseling van Europese taalcultuur'. Ik kan heel kort zijn over dit boek, want het is al uitvoerig besproken in dit tijdschrift door mijn collega Ulrike Vogl (eerder dit jaar in *Internationale neerlandistiek* 47, 1, 64–66). Toch wil ik naar aanleiding van deze uitgave nog wel iets kwijt. In de genoemde recensie wordt al gewezen op de ook naar mijn mening grootste verdienste van het boek: Van der Horst geeft een tour d'horizon van de Europese taalgeschiedenis. Hij durft het aan de crisis van de standaardtaal – niet alleen in Nederland, maar ook in veel andere Europese landen – te plaatsen in een breed historisch en Europees

perspectief. Hij wil de grote lijnen laten zien, wijzen op mogelijke verbanden, vragen stellen.

De meeste taalkundigen rennen schreeuwend weg, wanneer zij een woord als ‘taalverloedering’ horen. Of zij relativiseren de bijbehorende verschijnselen door te wijzen op het feit (of op de dooddoener?) dat taal nu eenmaal altijd verandert. Of verstoppert we ons achter dit feit? In ieder geval vinden veel taalkundigen een dergelijk onderwerp geen onderwerp voor de taalkunde. Borrelpraat, waar wij ons niet mee bezighouden, want wij beschrijven, op een wetenschappelijk verantwoorde manier, talige verschijnselen, zonder ons daarover waarderend of normerend uit te spreken, aldus de houding die we veel onder taalkundigen aantreffen.

Van der Horst daarentegen neemt de onzekerheid van de taalgebruiker over z'n taal serieus. Hij probeert bovendien verklaringen te vinden, grote, wetenschappelijk relevante verklaringen. Dat is nog allemaal erg hypothetisch en wellicht in de hier gepresenteerde vorm ook (tenminste gedeeltelijk) gewoon fout, maar ik ben het helemaal met Joop van der Horst eens dat we dit soort vragen niet uit de weg mogen gaan omdat er zoiets is als een maatschappelijke verantwoordelijkheid van de taalkunde. De belangstelling voor het onderwerp en voor de stellingen van Van der Horst in de media maakt duidelijk dat er wel degelijk, en nog steeds een grote interesse is in de maatschappij voor vragen en problemen rondom taal, taalnormen en taalverandering en naar mijn smaak mogen wij daar best iets meer op inspelen.

Dialecten

Er is niet alleen de zorg om de standaardtaal, tegelijk zien we ook de zorg over de toekomst van de dialecten. En die is misschien nog wel groter, want dialecten dreigen met een noodvaart te verdwijnen. Daarom zijn er tal van grotere en kleinere projecten om ze ten minste adequaat te beschrijven (voordat de laatste sprekers dood zijn). Dat kan op verschillende manieren. Populairwetenschappelijke boeken en boekjes over dialecten verschijnen bij de vleet, en soms zijn ze ook niet onaardig of zelfs interessant en leuk, zoals het in 2008 verschenen *Amersfoortse Praat* door Cor van Bree e.a. De doelstelling ervan staat op de kaft als volgt aangegeven: ‘Dit boekje wil de restanten van het Amersfoortse dialect in kaart brengen, vóór het voorgoed verdwenen is.’ En dat is ook precies wat er gebeurt in dit boekje.

Maar de taalkundige parapadaardjes van het moderne dialectonderzoek zijn zeker de MAND en de SAND. HET eerste deel van deze beide atlassen van de Nederlandse dialecten heb ik in 2006 in dit tijdschrift besproken (*Neerlandica extra muros* 44, 1, 57–61). Nu is in 2008 het tweede deel verschenen van zowel de *Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (MAND) als ook de *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (SAND). Net als bij deel I bestaan beide atlassen ook nu weer uit een kaartdeel en een tekstboek met commentaar bij de kaartjes. In beide atlassen worden – op theoretisch gereflecteerde wijze – de resultaten

gepresenteerd van grootschalig veldwerk (schriftelijke en mondelinge enquêtes). Telkens gaat het om een bepaald talig verschijnsel, waarvan de variatie binnen het Nederlandse taalgebied in kaart wordt gebracht: letterlijk, op mooie symboolkaarten die de geografische distributie van verschillende varianten weergeven, en figuurlijk, in de toelichtingen en beschrijvingen in het commentaargedeelte. In de SAND gaat het deze keer vooral om de syntaxis van werkwoorden. De kaarten geven de variatie weer bij het gebruik van twee- en drieledige werkwoordclusters (bijvoorbeeld *dat hij moet kunnen zwemmen* | *zwemmen moet kunnen* | *zwemmen kunnen moet* enzovoorts) en ze inventariseren de posities van (hulp)werkwoorden in de zin. De kaartjes illustreren bijvoorbeeld ook dat de doorbreking van het verbale cluster door een zelfstandig naamwoord uitsluitend in het zuiden van het Nederlandse taalgebied voorkomt (...*dat Jan moet een nieuwe schuur bouwen*), terwijl de doorbreking door middel van een adverbiaal partikel in bijna alle dialectgebieden kan worden aangetroffen (... *dat je veel zou moeten WEG gooien* | *zou WEG moeten gooien*). We leren waar *te* zoal kan staan in een verbaal cluster (overal en soms ook twee keer: *hij heeft de hele dag te zitten te werken*). Hoofdstuk drie gaat over hulpwerkwoorden en werkwoordposities en in hoofdstuk vier (over negatie en kwantificatie) leren we dat je in het zuiden van het taalgebied op de vraag *Wie heeft de auto meegenomen?* kunt antwoorden: *Niemand niet*. Andere combinaties, zoals *nooit niet*, komen ook in het noorden wel eens voor.

In de MAND gaat het deze keer onder andere om variatie bij de vormen voor comparatief en superlatief bij adjectieven (hoofdstuk 1). Hoofdstuk 2 maakt bijvoorbeeld duidelijk dat er grote gebieden zijn in het Nederlandse taalgebied waar de vorm van het bezittelijk voornaamwoord tweede persoon meervoud niet *jullie* is, maar onder andere *hunder/julder* in het zuidwesten en *jim* in het noorden. En in hoofdstuk 3 wordt de enorme variatie bij de subject- en objectpronomina gepresenteerd. In hoofdstuk 4 staan de presens- en preteritumvormen van werkwoorden centraal. De vorm van het participium (onder andere met of zonder *ge-*) wordt behandeld in hoofdstuk 5, samen met de vraag naar de vormvariatie bij werkwoordstammen. Naast *helpen-hielp-geholpen* komt immers ook *helpen-holp-geholpen*, of zelfs *helpen-holp-gehalpen* voor in het Nederlandse taalgebied.

Al met al maken beide atlanten heel mooi duidelijk hoe ontzettend gevarieerd talige structuren kunnen optreden, zelfs in een betrekkelijk klein taalgebied. Het optekenen van deze variatie is van groot belang in cultuurhistorisch opzicht, maar ook voor meer theoretisch georiënteerd taalkundig onderzoek.

Studieboeken

Laat ik ook nog twee studieboeken noemen die vorig jaar verschenen zijn. Meteen in januari kwam, onder de mooie titel *Mensentaal*, de inleiding tot de algemene taalwetenschap van Piet Van de Craen op de markt. Ik heb enkele hoofdstukken vorig jaar in een inleidend college gebruikt als basistekst en ik heb de indruk dat het een bruikbare, maar vrij traditionele inleiding is geworden. In tegenstelling tot andere inleidingen bevat dit boek ook een duidelijke component 'geschiedenis van de taalkunde'. Zo komt Ferdinand de Saussure in maar liefst

twee hoofdstuktitels (van de tien) voor, waarbij het dan uiteraard gaat om het structuralisme en om structuralistische principes in de taalkunde. Hoofdstuk 6 is bovendien niet gewijd aan bijvoorbeeld het minimalisme, nee, hier heet de generatieve grammatica nog ‘transformationele generatieve grammatica’. Nieuwe ontwikkelingen binnen dit theoretische kader en, algemener, nieuwere grammaticale benaderingen, zoals de constructiegrammatica, zoekt men daarentegen tevergeefs. Actueler en moderner wordt het boek vooral, wanneer het gaat om taal, brein en neurowetenschappen, wat zeker te maken heeft met de onderzoeksbelangstelling van de auteur.

Het tweede boek dat ik hier wil noemen is de cursus Middelnederlands en Vroegnieuwnederlands van Marijke Mooijaart en Marijke van der Wal. De auteurs schrijven in hun inleiding: ‘Een praktische cursus Middelnederlands en Vroegnieuwnederlands is al jaren niet meer beschikbaar. Op verzoek van collega’s Oudere Letterkunde aan verschillende universiteiten voorzien wij met *Nederlands van Middeleeuwen tot Gouden Eeuw* in deze leemte.’ De bacheloropleidingen bieden nog nauwelijks tijd en ruimte voor een grondige inleiding tot de oudere fasen van het Nederlands. Het is goed om te zien dat er desondanks kennelijk nog behoefte is aan een dergelijk studieboek en dat uitgeverij Vantilt het ook durft uit te geven. Het boek bevat twee delen. In deel I, de grammatica, maken studenten op een systematische wijze kennis met de belangrijkste aspecten van het grammaticale systeem van het oudere Nederlands; deel II bevat een veertigtal oefenteksten met vragen en opdrachten. Een verklarende woordenlijst die de belangrijkste grammaticale termen bevat, rondt het boek af.

BESPROKEN TITELS

- BARBIERS, SJEF ET AL., SAND** – *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten*. Deel II (Kaarten & Commentaar). Amsterdam, Amsterdam University Press, 2008. ISBN 978 90 5356 7791 (Kaarten); ISBN 978 90 5356 782 1 (Commentaar).
- BREE, COR VAN ET AL., Amersfoortse Praat**. *Een stad in taal en verhaal*. Amersfoort, 2008. ISBN 978 90 8027 803 5.
- GOEMAN, TON ET AL. MAND** – *Morfologische atlas van de nederlandse dialecten*. deel II (kaarten & commentaar). Amsterdam, Amsterdam University Press, 2008. ISBN 978 90 5356 774 6 (Kaarten); ISBN 978 90 5356 777 7 (Commentaar).
- HORST, JOOP VAN DER**, *Het einde van de standaardtaal*. *Een wisseling van Europese taalcultuur*. Amsterdam, J.M. Meulenhoff, 2008. ISBN 978 90 2908 265 5.
- HORST, JOOP VAN DER**, *Geschiedenis van de Nederlandse Syntaxis*. 2 delen. Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2008. ISBN 978 90 5867 646 7.
- MOOIJART, MARIJKE & MARIJKE J. VAN DER WAL**, *Nederlands van Middeleeuwen tot Gouden Eeuw*. *Cursus Middelnederlands en Vroegnieuwnederlands*. Nijmegen, Uitgeverij Vantilt, 2008. ISBN 978 94 6004 008 5.
- VAN DE CRAEN, PIET**, *Mensentaal*. *Een inleiding tot de algemene taalwetenschap*. Brussel, vubpress, 2007. ISBN 978 90 5487 442 3.

De autobiografische golf

Kroniek van het proza

E. du Perron en Menno ter Braak, de twee gezworen kameraden die tijdens de jaren dertig een literair-kritisch schrikbewind uitoefenden, hebben zich nog ver na hun vroegtijdige dood in 1940 als smaakmakers laten gelden. Zo manifesteert de invloed van het duo zich in de letterkundige canon, waarin de reputatie van hun paradepaarden Multatuli, Couperus, Elsschot, Vestdijk en Slauerhoff stevig verankerd is. Tal van naoorlogse critici, H.A. Gomperts, Aad Nuis en Carel Peeters voorop, droegen decennia lang de fakkel van Du Perron en Ter Braak verder, en daarmee ook hun opvattingen over wat goede literatuur was en wat niet. 'Goed', dat was persoonlijk, direct, eerlijk en onverhuld. Misprijzen ging uit naar de verfraaiing, de maskerade, het spel, alles eigenlijk wat hoort tot het hart van de literaire esthetiek, maar wat genoemde keurmeesters een gruwel was.

Het personalistische credo heeft ook in de literaire fictie zijn sporen nagelaten, met een vloedgolf aan autobiografisch geïnspireerd proza als resultaat. Auteurs als Gerard Reve en Jan Wolkers, beiden pioniers in het typische jaren zestig-genre van de 'bekenenisroman', en verder J.J. Voskuil, Maarten 't Hart, Adriaan van Dis en Connie Palmen volgden, weliswaar in wisselende mate en zonder dat ze het zich steeds bewust waren, de voetsporen van Du Perron en Ter Braak. Vanaf een zeker moment liepen die sporen parallel met trends als *human interest* en *reality drama* die door de journalistiek en de televisie waren aangezwengeld.

Het is juist tegen dat monsterverbond van de literatuur en de massamedia dat P.F. Thomése zo'n tien jaar geleden in het geweer kwam. In een polemisch essay hekelde hij de Nederlandse schrijvers en uitgevers die betrokken waren bij de 'narcistische samenzwering'. Dat complot tegen stijlgevoel, goede smaak en onderscheidingsvermogen zou de weg plaveien voor autobiografische bestsellers en regelrecht leiden naar het moeras van de nivellering.

Groot was het genoegen onder Thoméses tegenstanders toen hij in 2003 met zijn boekje *Schaduwkind* voor het voetlicht trad. Was dat relaas over de dood van een kind immers ook niet autobiografisch? Werd er niet schaamteloos geappelleerd aan de herkenbaarheid van algemeen menselijke ervaringen als

verlies en rouw? Hoe had Thomése de onbevange ik-zegger Connie Palmen dan durven attaqueren vanwege haar in memoriam voor Ischa Meijer?

Voor het gemak zag de aanvallende partij over het hoofd dat *Schaduwkind* een poging was om het verdriet en gemis allereerst in de taal te omcirkelen en zichtbaar te maken. Hoewel niet meer dan een kleine minderheid onder de duizenden lezers er oog voor zal hebben gehad en Thomése zelf het misschien niet eens wil erkennen, komt het procédé er uiteindelijk op neer dat degene die 'ik' zegt al schrijvend een ander wordt, voor zichzelf in de eerste plaats. Treurarbeid in geschrifte brengt de doden niet dichterbij maar zet ze op afstand, een afstand die groter wordt naarmate de schrijver meer distantie neemt tot zichzelf.

'Ik is een ander': de uitdrukking, gemunt door de negentiende-eeuwse dichter Arthur Rimbaud, krijgt een opvallende plaats in Thoméses recente *Nergensman*, dat de even intrigerende als uitdagende ondertitel 'Autobiografieën' draagt. Het meervoud zal allereerst bedoeld zijn om te reageren op bovengenoemde critici, in Thoméses optiek de wegbereders van de herkenbare levensverhalen die zo goed passen bij de smaak van een publiek dat is geconditioneerd door reality soaps.

Maar er is meer. Thomése heeft in het verleden regelmatig gezinspeeld op de kortsluitingen in het bewustzijn die maken dat men plotseling een vreemde kan worden voor zichzelf. Daarom mag het geen verrassing heten dat hij in *Nergensman* herhaaldelijk wisselt van persoonlijkheid en identiteit, en bovendien meer dan één autobiografie voor zichzelf opeist. Dat doet hij niet uit behoefte aan vertoon of uit luxe, maar bij gebrek aan het soort zekerheden dat naïever en onbevanger collegas' stijft in hun aanspraken op een tamelijk vage notie als 'authenticiteit'.

Met zijn nieuwe boek *Klinkende ikken* borduurt Atte Jongstra op hetzelfde stramien als Thomése. Het meervoud in de titel laat al zien dat de auteur niet gelooft in de Ene Ondeelbare Persoonlijkheid die zichzelf feilloos weet te ontleden. Jongstra vertelt bijvoorbeeld hoe hij zich enige tijd schuilhield in het heteroniem Arno Breekveld, een dichter die net als Gerrit Achterberg in een gesloten inrichting verbleef en dingen durfde opschrijven, waartoe hij zelf de moed niet bezat. Voor dat psychisch pendelen betaalde Jongstra met een flinke identiteitscrisis, een burn-out en een writer's block. Het zijn ervaringen die hem de nodige scepsis hebben bijgebracht aangaande het modernistische idee dat je je leven al schrijvend in de hand zou kunnen krijgen.

Jongstra, die in zijn roman *De tegenhanger* (2003) Arno Breekveld én zichzelf een rol toebedeelde en van de schijnbaar waarheidsgetrouwe documentaire *De avonturen van Henry ii Fix* (2007) één geweldige mystificatie maakte, citeert in *Klinkende ikken* met instemming de grote essayist Montaigne. Die stelde al vast dat individuele uitspraken en gedragingen bij nadere beschouwing verre van consistent zijn. Jongstra, die zich door een bevriende professor heeft laten vertellen hoe postmodern zijn werk wel niet is, besluit op gezag van zijn

zestiende-eeuwse voorganger dat hij niet alleen als schrijver maar ook als mens onderdak biedt aan een hele ikkenclub. Het lijkt hem flink op te luchten.

Jongstra haalt ook Rousseau aan. Deze godfather van de moderne autobiografie verzuchtte in de aanhef van zijn *Confessions* (1782) dat hij voor dit project eigenlijk een nieuwe taal en een nieuwe stijl zou moeten uitvinden. Hoe zou hij anders de ‘immense chaos van tegenstrijdige gevoelens’ kunnen ontwarren? In lijn met dat advies heeft Jongstra niet gekozen voor de conventie van het doorlopende verhaal, maar beweegt hij zich in een lange hinkstapsprong langs verschillende episodens van zijn bestaan. Daarbij laat hij zich noch aan de chronologie noch aan de volledigheid ook maar iets gelegen liggen. In hoeverre hij zich houdt aan Rousseaus gebod om eerlijk en waarheidsgetrouw te zijn, is overigens zeer de vraag. Het verslag van een gesprek met Prins Bernhard, gedateerd op 14 augustus 1995, is alvast een overduidelijk verzinsel, dat je eerder zou verwachten in een schelmenroman. Maar juist vanwege de picareske inslag past het goed bij de min of meer authentieke, maar ongetwijfeld ook aangedikte belevenissen waar Jongstra ons op trakteert, belevenissen waarin hij nu eens in de huid kruipt van een stuntelende Don Quichotte, om zich dan weer te vermommen als een snaakse Uilenspiegel.

Eelco Runia, in 2003 verrassend gedebuteerd met de roman *Inkomend vuur*, probeert op een nog eigentijdser manier aan autobiografische vormvernieuwing te doen. Tijdens een verblijf als gastdocent aan de Californische Stanford University hield hij ter wille van het thuisfront een weblog bij. De in zes maanden tijd bij elkaar geschreven *entrees* worden nu, ongetwijfeld met de nodige veranderingen, gepubliceerd als de roman *Breukvlak*. De verteller is ene Minne Algra (wiens achternaam is geleend van Runia’s grootvader, de anti-revolutionaire senator die in de vroege jaren zestig de aanzet gaf tot het zogenaamde Ezelproces tegen Gerard Reve). Algra junior ontdekt al bloggend een groot verschil met het dagboek. ‘Het loutere feit dat een blogger zich heeft voorgenomen een blog bij te houden heeft invloed op wat hij in dat weblog beschrijft. Het weblog geeft sturing aan zijn leven, sterker nog: fictionaliseert het.’

Het is de vraag of het hier nu echt een wezenlijk verschil betreft. De zelfdramatisering die Runia karakteristiek acht voor het weblog, kan zich in het dagboek evenzeer voordoen. Schrijven over jezelf is hoe dan ook een manier om je een identiteit te verschaffen. En van een zogenaamd authentieke identiteit naar een heus rollenspel is het maar een kleine stap. Zelfs Du Perron, die strenge moralist, begreep dat toen hij in zijn autobiografische roman *Het land van herkomst* (1935) poneerde dat een dagboek de waarheid onvermijdelijk vervalst, maar dat brieven daarentegen authentiek zijn. Een argument gaf hij niet, maar wie hem een beetje kent, weet wat hij bedoelde: een brief (en *Het land van herkomst* is welbeschouwd één lang epistel aan de geliefde van de ik) is gericht tot iemand bij wie men als het ware te biecht gaat. Wie daarentegen bij zichzelf te biecht gaat, kan zich gemakkelijk allerlei onwaarheden permitteren. Om dat in te zien is het niet eens nodig in te stemmen met W.F. Hermans, die

van oordeel was dat dagboeken van leugenaars precies zo leugenachtig waren als hun openbare geschriften.

Weinig romanoevres zo merkwaardig als dat van J.J. Voskuil, hierboven genoemd als een kampioen autobiografisch schrijven. Allereerst zijn daar de kwantiteit en het publicatieritme: een geflopt debuut (*Bij nader inzien*) van mastodontische omvang, vervolgens ruim dertig jaar stilte, en ten slotte een zevendelige cyclus (*Het bureau*) die ruim 5500 bladzijden omvatte. Nog merkwaardiger is de inhoud. Die blijft beperkt tot een minutieuze weergave van de gesprekken tussen een groep studievrienden (*Bij nader inzien*) of collega's (*Het bureau*). De aanvankelijke gewaarwording die je er uit opdoet is een tergende en tegelijkertijd fascinerende eentonigheid, die vooral in *Het bureau* goed spoort met de langdradige kantoorroutine van elke dag. Als je wat dieper in Voskuils wereld doordringt, zie je dat het hem om iets anders gaat. Hij toont zich vooral geïnteresseerd in het ragfijne spel van menselijke betrekkingen en de verschuivingen die zich daarin over een reeks van jaren voordoen. Zijn grote obsessie is de onontkoombare teloorgang van waarden als vriendschap, integriteit, vriendschap en trouw, niet in de laatste plaats de trouw aan jezelf. Alter ego en vaste hoofdpersoon Maarten Koning is dan ook de grootste verliezer én de verraderlijkste verrader in Voskuils uitgebreide portrettengalerij.

Van meet af aan was bekend dat Voskuil zich baseerde op reële personen en situaties. Gehandhaafde en afdankte intimi konden zich zonder veel moeite herkennen, de laatsten meestal niet tot hun genoegen. Uit het weinige dat de auteur over zijn aanpak losliet, werd duidelijk dat hij rijkelijk uit zijn dagboeken had geput. Het autobiografische gehalte van zijn romans stond dan ook buiten kijf, wat niet wegnam dat tussen de schrijver en zijn alter ego wel degelijk een zekere afstand gehandhaafd bleef.

De autobiografische kwestie komt aan de orde in de verantwoording die Voskuils weduwe vooraf laat gaan aan de postuum uitgegeven roman *Binnen de huid*, geschreven in de periode tussen *Bij nader inzien* en *Het bureau* en in de chronologie het gat vullend dat door de twee genoemde werken was uitgespaard. Mevrouw Voskuil vertelt dat haar echtgenoot de beslissing om al of niet te publiceren aan haar overliet, dat ze lang heeft geaarzeld, maar dat ze ten slotte van mening was 'dat dit ongewoon oprechte, moedige boek' ons niet mocht worden onthouden. Alsof die kwalificaties al niet onthulden dat we met onversneden bekentenisliteratuur te doen hebben, mogen we ook nog vernemen dat Voskuils scrupules werden veroorzaakt door zijn vrees anderen te kwetsen. Wie die anderen zijn, is niet moeilijk te achterhalen. Schrijfster Frida Vogels heeft er geen geheim van gemaakt dat ze model stond voor de Henriëtte Fagel die bij Voskuil altijd weer opduikt. Van J.J. Oversteegen, invloedrijk literatuurwetenschapper en mede-oprichter van het legendarische tijdschrift *Merlyn*, was in ruime kring bekend dat hij schuilging achter Paul Dehoes, de geliefde tegenstander en gaandeweg ook de steeds sterker verafschuwde vriend van Maarten Koning.

Het slot van *Bij nader inzien* had al laten zien dat Maarten zich van Paul en zijn echtgenote Rosalie was gaan distantiëren. Niet alleen Pauls ambities maar ook de manier waarop hij zich tijdens een afstudeerfeestje met een andere vrouw (luisterend naar de weinig gracieuze bijnaam 'het varken') liet gaan, wekte Maartens weerzin op. Groot is dan ook de verbazing nu *Binnen de huid* ons er getuige van maakt hoe de vroeger zo kuis, zeg maar gerust aseksueel, voorgestelde held zich ontpopt tot erotomaan. Uit pure wedijver en rancune jegens Paul begint hij naar de gunsten van (de in het verleden door hem geminachte) Rosalie te dingen. Hij slaagt erin om haar verliefd te laten worden, maar wanneer hij in haar bed belandt, laat zijn killersinstinct hem lelijk in de steek. Intussen moet hij lijdzaam toezien hoe Paul zijn eigen vrouw Nicolien niet zonder succes het hof begint te maken.

Wat in deze geschiedenis verbijstert, is niet het plotseling opduikende over-spelgegeven, en ook niet de stiekemigheid van Maartens vrijages die haaks staat op de vroeger door hem zo fervent voorgestane morele properheid. Het frap-pante en hier en daar zelfs choquerende zit hem in de rücksichtlose manier waarop Voskuils dubbelganger zijn daden probeert te rechtvaardigen. Maarten Koning beseft dat hij ten diepste bezeten is van angst en wantrouwen, juist tegenover degenen aan wie hij zich in schijnbaar vertrouwen heeft uitgeleverd. Daarom herdefinieert hij de vriendschap als een verfijnde vorm van vijand-schap, die noodzakelijkerwijs moet uitlopen op de moedwillige vernietiging van de ander. Oprechtheid, loyaliteit en andere rationeel gefundeerde principes verschrompelen zodra de macht van de instincten zich laat gelden. De behoefte om dan nog rechtlijnig te blijven maakt plaats voor agressie, haat en ten slotte onverschilligheid.

Natuurlijk zijn het niet de pikanterieën en de (na een halve eeuw rijkelijk belegen geraakte) human interest die *Binnen de huid* bijzonder maken, integendeel. Wat in deze nagelaten bekentenis nog van waarde is, herinnert aan de verbeterheid waarmee W.F. Hermans in boeken als *De tranen der acacia's*, *Ik heb altijd gelijk* en *Paranoia* (niet toevallig verschenen in de jaren van Voskuils intellectuele rijping) de burgerlijke moraal attaqueerde, en aan de inktzwarte analyses van existentialistische auteurs als Camus en Sartre die in de jaren vijftig populair waren. Hermans' adagium 'Ik ben alleen mijn eigen vriend, en zelfs dat niet door dik en dun' wordt hier vertaald in 'Als ze me niet namen zoals ik was, dan donderden ze maar op.' Dat is buitengewoon direct, buitenge-woon eerlijk en ook buitengewoon bot. Voskuil heeft Maarten Koning hier teruggebracht tot zijn harde kern. Van het resultaat moet hij zo geschrokken zijn, dat hij niet goed meer wist wat hij met *Binnen de huid* aan moest. En dus schoof hij, zoals Kafka dat deed bij zijn vriend en executeur Max Brod, de hete aardappel door naar het bordje van zijn vrouw. Bij alle door haar geprezen eerlijkheid was dat niet bepaald moedig.

BESPROKEN TITELS

ATTE JONGSTRA, *Klinkende ikken*. Amsterdam,

De Arbeiderspers, 2008, 423 blz., € 25.

ISBN 978 90 2956 629 2

EELCO RUNIA, *Breukvlak*. Amsterdam,

Querido, 2008, 221 blz., € 18,95.

ISBN 978 02 1434 52 0.

P.F. THOMÉSE, *Nergensman, autobiografieën*.

Amsterdam, Contact, 2008, 173 blz.,

€ 17,90. ISBN 978 90 2542 617 0.

J.J. VOSKUIL, *Binnen de huid*. Amsterdam,

G.A. van Oorschot, 2009, 429 blz., € 25.

ISBN 978 90 2824 118 3.

Besprekingen en aankondigingen

Annika Johansson, *Nederländskans komen och svenskans komma: En kontrastiv undersökning* [proefschrift], Stockholm, 2006.

In het proefschrift van de Zweedse neerlandica Annika Johansson, dat zij in maart 2006 aan de universiteit van Stockholm verdedigde, doet zij in negen hoofdstukken verslag van een contrastief Nederlands-Zweeds onderzoek naar de werkwoorden *komen* en *komma*. In de eerste vier hoofdstukken wordt de theoretische en methodologische omkadering van het onderzoek gepresenteerd, terwijl de drie daaropvolgende hoofdstukken betrekking hebben op het eigenlijke onderzoek. In de laatste twee hoofdstukken worden de belangrijkste resultaten van het onderzoek samengevat.

Het Nederlandse *komen* en het Zweedse *komma* zijn allebei algemene werkwoorden van beweging, die veel variatie vertonen wat syntactische functies betreft (Johansson duidt dit aan met de niet helemaal ondubbelzinnige term grammaticale polysemie). Het in kaart brengen van de syntactische functies van deze werkwoorden vormt meteen het uitgangspunt voor het empirische onderzoek dat verder als doelstelling heeft de lexicale polysemie van de werkwoorden te bepalen. Voor elke attestatie van de werkwoorden wordt eerst de syntactische functie bepaald, alvorens het werkwoord in kwestie te onderwerpen aan een aantal variabelen om zo te komen tot een afdoende beschrijving van functie én betekenis.

Als theoretische omkadering voor haar onderzoek heeft Johansson gekozen voor de cognitieve taalkunde volgens Langacker (bv. 1990)¹ die uitgaat van de bepaling van de prototypische betekenis van de bestudeerde werkwoorden.

Het onderzoek is gebaseerd op een corpus en het is zowel kwantitatief als kwalitatief van aard. Alvorens het corpusmateriaal aan een analyse te onderwerpen, heeft Johansson een selectie doorgevoerd om het totale aantal zinnen (145.151 voor beide talen) te beperken tot 3.008. Deze selectie is nauwkeurig gebeurd, al heb ik enige bedenking bij het feit dat Nederlandse scheidbaar samengestelde werkwoorden zoals *aankomen* niet bij het onderzoek werden betrokken, omdat het te moeilijk bleek om gepaste *queries* te formuleren. Gescheiden vormen daarentegen, zoals *komt aan*, werden wel opgenomen in

het onderzoek. Dit leidt tot een vertekening van het totale beeld, waar Johansson zich overigens ook terdege van bewust is. Dezelfde problematiek komt trouwens ook in het Zweeds voor (bijvoorbeeld de werkwoorden *framkomma*, *utkomma*).

Na een bespreking van de syntactische functies die de werkwoorden kunnen hebben, namelijk hoofdwerkwoord, koppelwerkwoord (enkel voor *komen*) en hulpwerkwoord, volgt een bespreking van de variabelen die in het kwalitatieve gedeelte van het onderzoek worden gebruikt. De zes eerste variabelen (onder meer fysieke beweging, levend/niet-levend onderwerp) worden afzonderlijk van de vier laatste besproken (onder meer accidentaliteit, aanwezigheid van het voorzetsel *te* voor de infinitief), vermoedelijk omdat deze laatste alleen betrekking hebben op de werkwoorden in de functie van hoofdwerkwoord. In het onderzoek zelf is de bespreking van elk van de variabelen niet expliciet aangegeven, maar verweven met de analyse van de semantiek van de werkwoorden uitgaande van hun syntactische functie.

De resultaten van het onderzoek geven aan dat de prototypische betekenissen van de werkwoorden *komen* en *komma* in het Nederlands en het Zweeds gelijk zijn, terwijl er voor de meer perifere betekenissen, zoals in kaart gebracht in de overzichtelijke netwerkschema's, opvallende verschillen bestaan. Zo komt het Nederlandse *komen* vaker voor als koppelwerkwoord met de daaraan verbonden resultatieve betekenis, terwijl het Zweedse *komma* overwegend een temporele betekenis uitdrukt in zijn hoedanigheid van hulpwerkwoord van toekomstige tijd. De studie geeft verder ook aan dat frequentie geen afdoende indicator is voor het bepalen van prototypische en afgeleide betekenissen. Op welke basis deze betekenissen dan wel vastgelegd werden is mij echter niet helemaal duidelijk geworden.

Het onderzoek is in eerste instantie synchroon opgevat, ook al wordt er een aantal vragen geformuleerd met betrekking tot de diachrone ontwikkeling van de werkwoorden. Zo stelt Johansson de vraag of *komen* ooit in de Middelnederlandse pseudocoördinaties is voorgekomen. Ook stelt ze de vraag hoe de grammaticalisatiepatronen er voor *komen* respectievelijk *komma* uitzien, met andere woorden of de ontwikkeling van meer grammaticale betekenissen uit de algemene lexicale betekenissen van deze werkwoorden in beide talen gelijk is opgegaan. Binnen dit promotieonderzoek blijven deze boeiende vragen onbeantwoord, maar ze bieden interessante perspectieven voor de toekomst.

Dit proefschrift levert een waardevolle bijdrage aan de contrastieve taalkunde in het algemeen en aan het contrastief onderzoek naar dit Germaanse talenpaar in het bijzonder. Het is misschien een beetje jammer dat het boek in het Zweeds en niet in het Nederlands is geschreven, hoewel de nadruk van het onderzoek op het Nederlands ligt. Daardoor is het helaas minder toegankelijk voor neerlandici.

– Gudrun Rawoens

1 Langacker, Ronald W., *Concept, image and symbol. The cognitive basis of grammar*. 1. Berlin & New York, Mouton de Gruyter, 1990.

Het Europa van de regio's begint smakelijke imagologische vruchten af te werpen! *Blick gen Westen* is de bundeling van twee inaugurale redens die gehouden zijn door twee nieuw benoemde hoogleraren aan de Universität Duisburg-Essen: Jörg Engelbrecht voor het vak 'Landesgeschichte der Rhein-Maas-Region' en Heinz Eickmans voor 'Sprache und Kultur der Niederlande'.

In zijn betoog over het beeld van de Nederlanden in de achttiende en negentiende eeuw, getiteld '*Phlegma und überall Phlegma*'. *Die deutsche Sicht auf die Niederlande im 18. und 19. Jahrhundert* gaat Engelbrecht uit van Duitstalige egodocumenten van onder anderen Georg Forster, Ernst Moritz Arndt, Heinrich Hoffmann von Fallersleben (grondlegger van de Duitse neerlandistiek) en Jacob Grimm. Ten eerste wijst Engelbrecht op de verandering van het uiterst positieve imago van het zeventiende-eeuwse Nederland naar een drastisch gewijzigde beeldvorming in de negentiende eeuw. De deugden die in de zeventiende eeuw aan Nederlanders werden toegekend door hun oosterburen, zoals zindelijkheid en vlijt, veranderen mettertijd in het tegenovergestelde of krijgen een negatieve bijklank: introspectie en ingetogenheid worden nu als *Phlegma*, dat wil zeggen irritante onaandoenlijkheid, ervaren. De oorzaak van het veranderde volkskarakter zou volgens de observerende reizigers in de doorgedreven handelsmentaliteit liggen. Eénmaal van zijn zeventiende-eeuws voetstuk gehaald wordt de Nederlander – *der Holländer* – in elk opzicht vanuit de hoogte van een stijgend Duits zelfbewustzijn bekeken: zijn taal is maar een povere afspiegeling van het Duits, zijn land is in feite ook Duits, zeker de Rijn. Althans volgens het Groot-Duitse denken van Ernst Moritz Arndt.

Vlamingen staan er overigens meestal niet beter voor: hun wordt bigotterie, onwetendheid en intolerantie verweten. Dit in vergelijking met de verlichte Walen die tenminste de cultuur van het toonaangevende Frankrijk weerspiegelen. Althans volgens Forster, een bewonderaar van de Franse revolutie. Hoffmann von Fallersleben, auteur van het lied 'An den Stamm der Flamen' is daarentegen vervuld van een anti-Frans ressentiment en ziet in de Vlaamse Beweging een pangermaanse vonk die de Franse invloed een halt zou kunnen en moeten toeroepen.

De afsluiting van Engelbrechts voordracht – de door nationalisme geïnspireerde belangstelling van Duitsland voor Vlaanderen – luidt het betoog van Eickmans in. "Um uns den vlamischen Geist naher zu bringen". *Über das Engagement deutscher Philologen, Verleger und Literaten für die Literatur und Sprache Flanderns im 20. Jahrhundert*' is een zeer gedetailleerd en goed gedocumenteerd overzicht van een op politiek, ideologie, literatuur, vertalingen en receptie berustende beeldvorming. De mythologisering van Vlaanderen begint in wezen met de vertaling van *De leeuw van Vlaanderen* met als gevolg een zogenaamde *Eindeutschung* van de Vlaamse geschiedenis die hoogtij zal vieren

tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog. Heel zorgvuldig worden alle werken, vertalers, uitgevers, recensenten en critici in kaart gebracht die tot aan het eind van de twintigste eeuw deel hebben uitgemaakt van een al dan niet compromitterend *Flandernenthusiasmus* en *Flandernengagement*. Uit de laatste bladzijden blijkt echter dat er ondanks blijvend engagement van vertalers en uitgevers nu nauwelijks meer sprake is van enthousiasme bij het publiek: Boon, Claus, Van Paemel, Hemmerechts en Hertmans krijgen bij lange na niet de aandacht die hun landgenoten in de eerste helft van de twintigste eeuw ten dele viel. Komend onderzoek zou moeten aantonen, waaraan dat huidige desinteresse – ‘der Kummer von Flandern’ – ligt.

– Jelica Novaković-Lopušina

Renata de Bies met medewerking van prof. dr. Willy Martin en prof. dr. Willy Smedts, *Prisma Woordenboek Surinaams Nederlands*. Houten, Het Spectrum, 2009. 205 pp. ISBN 978 90 4910 054 4. € 24,95.

In maart 2009 vond in Nederland de presentatie plaats van het Surinaams Nederlands woordenboek; de Surinaamse editie hiervan werd in 2008 als uitgave van de Universiteit van Suriname uitgebracht onder de titel *WSBN Woordenboek van de Surinaamse Bijdrage aan het Nederlands*.

De publicatie van Uitgeverij Het Spectrum met ruim 5.000 trefwoorden van het *WSBN* is niet het eerste woordenboek van het Surinaams Nederlands (SN). In 1977 verscheen de eerste druk van het *Woordenboek van het Surinaams Nederlands* van J. van Donselaar. Van Donselaar is geen moedertaalspreker van het SN, De Bies wel. Een belangrijk verschil tussen beide is dat De Bies sociale labels als *formeel*, *grof*, *beledigend*, geeft, Van Donselaar niet. Bij De Bies zie je verder een duidelijke oriëntatie op de gesproken taal, omdat ‘het overgrote deel van de woordenschat van het Surinaamse deel van het SN tot de spreektaal behoort’ (18).

Onder het SN wordt verstaan de variëteit van het Nederlands die in Suriname en door Surinamers gesproken wordt. In deze variëteit komen veel surinamismen voor, Surinaamse woorden – ontleend aan verschillende Surinaamse talen – in de Nederlandse standaardtaal. In Suriname worden meer dan twintig talen actief gebruikt. Het (Surinaams)Nederlands is de officiële taal, en het Sranan de algemene omgangstaal. Het Sranan is de belangrijkste donortaal van het SN.

De Bies maakt een onderscheid tussen apporten, ontleningen aan Surinaamse talen (bijvoorbeeld *prâpi* uit het Kaliña, een Indianentaal: aarden kom; *bhauji*, uit het Sarnami: schoonzus – de echtgenote van een broer), en ontleningen uit andere talen (uit het Engels bijvoorbeeld *flashlight*: zaklantaarn). *Apporten* zijn woorden, in enkele gevallen frasen, die aan de ontvangende taal, in casu het Nederlands, zijn toegevoegd, omdat die taal ‘niet toereikend was voor communi-

catie in de nieuwe samenleving waar het geïmporteerd was, en voorgeschreven was als instructietaal voor de verschillende rassen die daar bijeengebracht zijn door de kolonisator' (14). Het is, volgens de inleiding (ibidem), moeilijk vast te stellen wat een apport is, omdat er ook sprake kan zijn van codewisseling tussen het SN en het Sranan. Die codewisseling omvat vaak frasen die in het (Algemeen) Nederlands ingelast worden, ook al bestaat er 'voor die frase een vertaalequivalent in het AN-deel van het SN'. 'Apporten', gaat De Bies verder, 'vormen het Surinaamse deel van het SN en hebben veelal geen equivalenten in de andere natiolecten (nationale variëteiten) van het Nederlands of in het AN-deel van het SN'. Als die er al zijn worden ze niet gebruikt. Dat is heel goed gezien.

Naast apporten en leenwoorden bestaat het Surinaamse deel van de SN-woordschat uit: bastaardwoorden (*tjap*: vanuit het Engels via het Sranan [of het Sarnami] gekomen verbasterde vorm van *chop*), hybride vormen (*flashbericht*: zeer actueel en opzienbarend bericht dat met spoed op de radio [tegenwoordig ook op de tv] wordt uitgezonden buiten de reguliere nieuwsuitzendingen om; vanuit het Engelse *flash* in het Nederlands gekomen), leenvertalingen (*kasgeld*: informele, onderlinge spaarkas; uit het Sranan *kasmoni* vertaald), verbasterde vormen van sommige Engelse en Nederlandse woorden (*cookshap* voor *cookshop*; *betichtigen* voor *betichten*), archaïsmen uit het Europees Nederlands (*directoire*: vrouwenonderbroekje met elastiek in de band en in de pijpen, zie Van Dale; in Suriname verzamelnaam van alle soorten damesonderbroeken), betekenisuitbreidingen van oorspronkelijk Nederlandse woorden (*doos*, *doosje*: in de grove betekenis van vrouwelijk geslachtsorgaan; *doos* in de betekenis van levensmiddelenpakket van familie of vriend in Nederland ten tijde van de bekende Economische Crisis van de jaren tachtig van de vorige eeuw) en nieuwvormingen: *oppashuis* (crèche); *vooraanmelding* (verplichte aanmelding van studenten voor het eerste jaar van de medische faculteit voor de officiële inschrijvingsperiode in verband met beperkte toelating); *sucamel* (chocolademelk; oorspronkelijk merknaam).

Het wSN beschrijft het SN van de laatste vijftig jaar, met de nadruk op de laatste vijfentwintig jaar, en 'kan beschouwd worden als een hedendaags, verklarend, descriptief en informatief woordenboek' (17). Hoewel De Bies haar woordenboek meer dan eens typeert als descriptief, schrijft ze ook: 'De belangrijkste functie van de voorbeeldzinnen is dat ze de gebruiker aangeven hoe het woord gebruikt moet worden' (25). Dus toch prescriptief? Over een aantal omschrijvingen van woorden valt te twisten, maar dat laat ik over aan andere moedertaalgebruikers van dit woordenboek. De voorbeeldzinnen vertonen echter in het algemeen wel een grote mate van herkenbaarheid en dragen ertoe bij dat de Surinaamse gebruikers elkaars cultuur beter leren kennen en dat Nederlandse geïnteresseerden begrijpen wat de woorden betekenen. Het gebruik van labels als *formeel*, *grof*, *beledigend* verhoogt bovendien de bruikbaarheid van het woordenboek.

Hoewel ik van oordeel ben dat De Bies met dit woordenboek belangrijk werk heeft verricht, kan ik niet nalaten enkele voorbeelden te geven van onjuistheden in deze publicatie.

De Bies wijst in haar inleiding op het gebruik van het persoonlijk voornaamwoord *het* om te verwijzen naar zelfstandige naamwoorden ongeacht het woordgeslacht (18 en 24). Zelf gebruikt ze in de inleiding *het* ook voor verwijzing naar een zelfstandig naamwoord als 'taal'. Dit gebruik van *het* moet goed onderzocht worden. Naar mijn oordeel is het vooral afhankelijk van sociale klasse en algemene ontwikkeling. In het algemeen geldt: hoe meer scholing hoe verzorgder het *sn*. Verder geeft zij aan dat actief-passief constructies niet voorkomen in het Sranan en dat *sn*-sprekers daarom vooral bij mondeling taalgebruik actieve vormen gebruiken in plaats van passieve: 'Ze verkopen het bij Kirpa' voor 'Het wordt bij Kirpa verkocht' (15). Dat *sn*-sprekers onder invloed van het Sranan vooral actieve vormen gebruiken, is juist, maar actief-passief constructies komen, hoewel niet veelvuldig, wel voor in het Sranan, bijvoorbeeld in een zinnetje als *Sán, oso e krin tide*. (Wát, het huis wordt schoongemaakt vandaag.)

De Bies stelt ook dat een opvallende overdracht uit het Sranan 'de verkorting van de /aa/ of /oo/' is (12). Zij besluit daarom voor '(...) de schrijfwijze van enkele meervoudsvormen in de definities (...) andere regels te hanteren. Een paar voorbeelden in cursief (tussen haakjes de spelwijze volgens *het Groene Boekje*): *bakras* (bakra's) (47); *baras* (bara's) (49); *brasas* (brasa's) (62); *cambios* (cambio's) (67); *doglas* (dogla's) (78); *lotas* (lota's) (128); *maripas* (maripa's) (132); *panditas* (pandita's) (149). Het lijkt mij niet juist spellingregels te veranderen: Suriname is een klein taalgebied. We zijn bovendien, na een lange aanloop, in 2005 geassocieerd lid geworden van de Nederlandse Taalunie. Dat houdt onder meer in dat wij als land ons conformeren aan de regels van de spelling die de Taalunie namens en in overleg met de overheden van Nederland, Vlaanderen en Suriname vaststelt.

Teruggaand in de geschiedenis stelt De Bies op pagina 11: 'De leerplichtwet ligt aan de basis van een proces van taalvervanging in Suriname.' Deze opmerking is niet juist. De hoogste autoriteit op onderwijsgebied gedurende meer dan dertig jaar (van 1877–1910), H.D. Benjamins, stelde al in 1880 dat het verdringen van het Sranan onmogelijk zou zijn: 'Maar al kan men het Negerengelsch niet verdringen, men kan het Hollandsch verder verspreiden en langzamerhand even algemeen maken als haar mededingster' (*Koloniaal Verslag*, 1880, 12).

Het onderwijs op de koeliescholen voor kinderen van Brits-Indische immigranten, die bestonden van 1890 tot 1906, met als onderwijstaal 'Hindostan' – dezelfde taal waarin ongegraderde onderwijzers de lessen tot 1929 verzorgden – was in feite een *boost* voor het Sarnami, vroeger Hindostaans genoemd en in Suriname ontstaan uit aan elkaar verwante Indiase talen. En nog steeds zijn alle Surinaamse talen springlevend. Geen taalvervanging dus, eerder een verrijking van onze talenschat met het Nederlands.

Hoewel er punten van kritiek zijn, is dit woordenboek wel degelijk belangrijk. Algemeen aanvaarde vormen van het *SN* zullen met meer overtuiging gebruikt worden: sprekers zullen zich, ook door de grote mate van herkenning, geruggesteund voelen door het *WSN*. Met name leerkrachten bij wie er vaak sprake is van taalonzekerheid over de eigen varianten, zullen bewuster en flexibeler kunnen omgaan met deze verschillen. Dat is de kracht van dit woordenboek, dat in de toekomst zeker ook als basis zal dienen voor nieuwe woordenboeken van het Surinaams Nederlands.

– *Lila Gobardhan-Rambocus*

Stefan Kiedroń, *Christian Hofman von Hofmannswaldau und seine 'niederländische Welt'*. Wrocław/Dresden, Neisse Verlag, 2007. 340 pp. ISBN 978 39 4031 000 2, € 48,-.

Christian Hoffmann von Hoffmannswaldau (1616–1679) geldt in het onderzoek als de bekendste en meest gerenommeerde vertegenwoordiger van de zogenaamde ‘Zweite Schlesische Schule’, Duitse dichters uit de tweede helft van de zeventiende eeuw die werken aan de esthetisering van de poëtische normen die de oudere generatie had opgesteld. Opgang maakten vooral zijn gedichten in het genre van de ‘galante poëzie’, waarin hij Franse en Italiaanse voorbeelden volgt (Llewlynn 2000; Niefanger 2006, 134). In de afgelopen jaren is er een vernieuwde belangstelling waar te nemen voor dit ooit – onder invloed van uit de verlichtingsperiode overgewaaide poëtische normen – heel kritisch bekeken genre.

Stefan Kiedroń bewandelt met zijn studie een duidelijk andere weg, want hem is het juist om de Nederlandse invloed op Hoffmannswaldau te doen (over de afwijkende spelling van de naam zie Kiedroń, 11), een onderwerp dat tot nu toe vooral met betrekking tot de oudere Duitse dichtersgeneratie, zoals Martin Opitz en Andreas Gryphius, uitvoerig werd bestudeerd (Van Gemert/Geuenich 2003; Kühlmann 2001).

Het werk van Kiedroń valt uiteen in vier hoofdstukken. In het eerste, inleidende gedeelte (15–35) beschrijft de auteur de stand van onderzoek aangaande de begrippen ‘renaissance’, ‘maniërisme’ en ‘barok’, de ‘Schlesische Dichterschulen’ en de Nederlandse invloeden op Hoffmannswaldau. Zijn conclusie over de eerste thematiek,

zusammenfassend lässt sich sagen, dass alle diese Überlegungen und Interpretationen verschiedener Forscher eindeutig zeigen, dass in der Literaturgeschichte sehr gerne (...) mit ‘vereinfachten Rezepten’ gearbeitet wird, mit ‘Etiketten’, mit durchjonglierten Begriffen von Barock, Manierismus, Renaissance oder Anti-Renaissance (26),

zal niemand ontkennen. Niettemin zouden hier verwijzingen naar de recente discussie over het begrip 'barok' op hun plaats geweest zijn (zie bijvoorbeeld Burgard 2001; Wesche 2004). Jammer is het vooral dat Kiedroń niet spreekt over de discoursanalytische, cultuurwetenschappelijke en antropologische aanzetten die het beeld van de vroegmoderne literatuur danig hebben verruimd. Dit geldt met name voor het genre waarin Hoffmannswaldau zich bewoog: de galante literatuur, waarin esthetica, natuurwetenschap, politiek en antropologie elkaar ontmoetten (zie de door Kiedroń genoemde bundel Borgstedt/Solbach 2001; Niefanger 2000; Fröhlich 2005).

Het tweede hoofdstuk behandelt '*Hofmannswaldaus Leben im niederländischen Licht*' (39–184). Met grote acribie beschrijft Kiedroń de verschillende levensstadia van de Silezische dichter en gaat daarbij vooral in op zijn intellectuele en politieke netwerken, waarin steeds weer directe, maar vaak ook indirecte contacten met Nederlandse geleerden of literatoren te vinden zijn. Als bronnen gebruikt hij bijvoorbeeld de *alba amicora* van de jonge Hoffmannswaldau en andere Silezische studenten te Leiden, de correspondentie van de dichter of studiehandleidingen die de komende academische *peregrinus* wezen op onderwerpen en geleerden (in de Republiek en elders) die het bestuderen waard konden zijn. Ook Hoffmannswaldau heeft – voor de zoon van een collega – een dergelijke studiehandleiding geschreven, die na zijn dood als *De curricolo studiorum* (1700) in druk verscheen (Kiedroń, 166–172). Het werkje laat zien dat Hoffmannswaldau wel degelijk kennis heeft genomen van de intellectuele discussies in de Republiek. Hij noemt bijvoorbeeld Descartes en Hobbes als vertegenwoordigers van de nieuwe natuurwetenschappen, beveelt niettemin de middenweg aan bij het bestuderen van de oude en de moderne theorieën (Kiedroń, 169).

In het derde en vierde hoofdstuk van de studie onderzoekt Kiedroń de Nederlandse invloeden in de twee belangrijke verzamelingen, waarin het werk van Hoffmannswaldau verscheen, namelijk de *Deutsche Vbersetzungen und Getichte* (1679/80) en de bundel van Benjamin Neukirch (1665–1727), *Herrn von Hoffmannswaldau und andrer Deutschen auserlesene und bißher ungedruckte Gedichte* (1695–1727). Als zodanig vormen deze twee hoofdstukken de kern van Kiedrońs boek. Belangrijk is in deze samenhang de nog door Hoffmannswaldau geautoriseerde 'Gesamt-Vorrede' in de *Deutsche Vbersetzungen und Getichte*, waar de schrijver een kort overzicht geeft van de geschiedenis van de Europese dichtkunst (Kiedroń, 187–204). De Nederlandse poëzie neemt daarin een vooraanstaande plaats in en Hoffmannswaldau kent haar een belangrijke rol toe, ook voor de ontwikkeling van de Duitse literatuur:

So wol in Nieder- als in Deutschland ist iederzeit deß Singens und Tichtens sehr viel gewesen; aber mit schlechter Glückseligkeit / biß *Daniel Heinsius* der gelehrte und anmutige Kopff / sich herfür gethan / und die zierliche reine Arth der Getichte in das Licht gestellet / dem nebenst vielen andern *Cats* in seinen erbaulichen Wercken / besonders in seinem Getichte vom Ehestande und dem Trau-Ringe / so zwar keine

zu künstliche aber doch eine reine Redens-Arth führet / und von gar erbaulichen Sachen handelt / wie auch *Hugens* (Huygens) und *Vondelen* (Vondel), so gar einer hohen Arth zu schreiben sich angemasset / nebst *Hofft* (Hooft) und *Westerbaen*, *Veens* (Jan van der Veen?), *Vos* (Jan Vos) und *Deker* (Jeremias de Decker) rühmlich nachgefolget (citaat Kiedroń, 195, zie ook 196–197).

Met deze inschatting van de Nederlandse poëzie stemt Hoffmannswaldau overeen met andere Duitse auteurs, die de genoemde Nederlandse schrijvers eveneens een belangrijke rol toekennen. Dit geldt met name voor Jacob Cats, die in Duitsland meest vertaalde Nederlandse auteur tijdens de zeventiende eeuw. Het wekt dan ook geen geringe verbazing bij de lezer dat Kiedroń schrijft ‘auch heute wird Cats von den Literaturhistorikern nicht zu dem niederländischen Kanon gerechnet’ (Kiedroń, 196), wat door een blik op de oudere en de recente Cats-studie makkelijk te weerleggen valt (bijvoorbeeld Ten Berge 1979; Van Gemert 1993; Luijten 1996; Porteman/Smits-Veldt 2008, 309–320).

Inhoudelijk gezien analyseert Kiedroń de verschillende in de *Deutsche Vbersetzungen und Getichte* verzamelde werken van Hoffmannswaldau op de daarin aan te treffen Nederlandse invloeden (Kiedroń, 205–258). Het hoofdmotief is voor hem de op Justus Lipsius’ beroemde werk uit 1584 teruggaande *constantia* die hij op de volgende wijze definiëert:

Die Haltung der *Constantia* bedeutet, dass die menschlichen Affekte immer beherrscht werden. So handelt ein Renaissancist. Ein barocker Mensch handelt genau umgekehrt: er zeigt die Affekte – und beschreibt sie, manchmal sehr ungehemmt (Kiedroń, 206).

Nog afgezien van de mijns inziens niet overtuigende onderscheiding tussen ‘renaissancist’ en ‘barokmens’, zou een analyse van de poëtische invloed van de genoemde Nederlandse auteurs op Hoffmannswaldau een vruchtbaarder aanzet tot onderzoek geweest zijn. De enorme betekenis van Lipsius voor het vroegmoderne intellectuele klimaat staat buiten kijf, maar juist daardoor laat zich de zeventiende-eeuwse literatuur al te gemakkelijk tot de noemer van de ‘affectbeheersing’ reduceren.

De Nederlandse invloed op Hoffmannswaldaus gedichten in de bundel van Benjamin Neukirch blijft voor mij helemaal vaag. Ook lijkt Kiedroń de Silezische dichter tegen oudere aantijgingen over het ‘zedeloze en bombastische karakter’ (‘Schwulst und Erotik?’, Kiedroń, 270–288) van zijn poëzie te willen verdedigen, wat – gezien het boven genoemde recente onderzoek over de ‘galante dichtkunst’ – niet overeenkomt met de huidige wetenschappelijke waardering van dit genre.

Al met al heeft Stefan Kiedroń Hoffmannswaldau in een ‘Nederlands daglicht’ gezet; het is te hopen dat verdere inhoudelijke analyses de Nederlandse invloeden op het schrijverschap van de Silezische dichter ook thematisch zullen kunnen exploreren.

– Bettina Noak

- BERGE, DOMIEN TEN**, *De hooggeleerde en zoetvloeiende dichter Jacob Cats*. 's-Gravenhage, 1979.
- BORGSTEDT, THOMAS & ANDREAS SOLBACH (ED.)**, *Der galante Diskurs. Kommunikati- onsideal und Epochenschwelle*. Dresden, 2001.
- BURGARD, PETER (ED.)**, *Barock. Neue Sicht- weisen einer Epoche*. Wenen, 2001.
- FRÖHLICH, HARRY**, *Apologien der Lust: zum Diskurs der Sinnlichkeit in der Lyrik Hoff- mannswaldaus und seiner Zeitgenossen mit Blick auf die antike Tradition*. Tübingen, 2005.
- GEMERT, GUILLAUME VAN**, 'Dieser grosse und durch die lange Erfahrung gewitzigte Dichtmeister. Jacob Cats als Exponent der Literatur der niederländischen Gouden Eeuw im deutschen Sprachraum'. *Nieder- ländische Einflüsse auf die deutsche Literatur im 17. Jahrhundert*. 2 Aufsätze Trento, 1993, 85–153.
- GEMERT, GUILLAUME VAN, & DIETER GEUENICH (ED.)**, *Gegenseitigkeiten. Deutsch-niederländische Wechselbezie- hungen von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*. Essen, 2003.
- KÜHLMANN, WILHELM**, *Martin Opitz. Deutsche Literatur und deutsche Nation*. 2e druk. Heidelberg, 2001.
- LLEWELLYN, TERRY**, 'Christian Hoffmann von Hoffmannswaldau: 'wo sind die Stunden der süßen Zeit''. In: Peter Hutchinson (ed.): *Landmarks in German Poetry*. Oxford, 2000, 31–39.
- LUIJTEN, HANS (ED.)**, *Jacob Cats. Sinne- en minnebeelden*. Studieuitgave. Den Haag, 1996, 3 dln. (*Monumenta literaria neerlandica*, 9).
- NIEFANGER, DIRK**, 'Galanterie. Grundzüge eines ästhetischen Konzepts um 1700'. Hartmut Laufhütte (ed.) in: *Künste und Natur in Diskursen der Frühen Neuzeit*. Wiesbaden, 2000, deel 1, 459–472.
- NIEFANGER, DIRK**, *Barock*. 2e druk. Stutt- gart/Weimar, 2006.
- ORTEMAN, KAREL, & Mieke B. Smits-Veldt**, *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1560–1700*. Amsterdam, 2008.
- WESCHE, JÖRG**, *Literarische Diversität. Abwei- chungen, Lizenzen und Spielräume in der deutschen Poesie und Poetik der Barockzeit*. Tübingen, 2004.

Anita Srebnik, *Nizozemsko slovenski slovar*. Ljubljana, DZS, 2008. ISBN 978 86 3414 262 4.

Bij het bladeren door het eerste woordenboek Nederlands-Sloveens werd ik bevangen door een zekere nostalgie. Ten eerste omdat het een taal betreft die ik vroeger veel vaker tegenkwam: zo werd in Joegoslavië het zondagnieuws afwis- selend in het Servokroatisch, Macedonisch en Sloveens gebracht. Ten tweede omdat ik vijftien jaar geleden zelf een woordenboek heb samengesteld en al het wel en wee van het proces heb mogen ervaren. Ik kan dus ook zonder reserve uitroepen: proficiat, Anita, voor een enorme, historische prestatie!

Het is al puur financieel een grote prestatie om voor een taalgebied van nog geen twee miljoen sprekers in relatief korte tijd een woordenboek met 11.000 trefwoorden samen te stellen en gepubliceerd te krijgen (voor het Servische en

Kroatische taalgebied dat ettelijke malen groter is, wil het Radovan Lui en mij al jaren niet lukken). En nu we het over het financiële aspect hebben: het woordenboek is simpelweg prachtig uitgegeven. Vooral zeer royaal wat opmaak betreft: het is zonder leesbril te raadplegen! De bladspiegel is ruim en vrolijk door het rood van de koppen en lemma's, het lettertype duidelijk, de structuur helder en overzichtelijk. Niet minder geslaagd is ook de inhoud, waarvoor eveneens mijn felicitaties.

Dit woordenboek is in de eerste plaats bedoeld voor Sloveense gebruikers: er wordt geen grammaticale informatie geboden bij de Sloveense vertaalequivalenten. De gebruikswaarde zou enorm stijgen als in het tweede deel (dat hopelijk op komst is) rekening gehouden wordt met Nederlandstalige sprekers die Sloveens willen leren.

Nederlandse grammaticale informatie wordt op verschillende manieren aangeboden. Ten eerste in de gedetailleerde gebruiksaanwijzing. Verder binnen het lemma zelf – door middel van expliciete verklaringen (interessant genoeg is er geen informatie over het genus bij zelfstandige naamwoorden van de *de*-klasse) en impliciet met behulp van frases en volle voorbeeldzinnen. En ten slotte in de beknopte grammatica aan het eind van het woordenboek dat eindigt met een overzicht van onregelmatige werkwoorden. Hoewel dit een verdubbeling van informatie is (de onregelmatige vormen en het hulpwerkwoord worden ook naast het lemma zelf gegeven), blijkt het toch heel nuttig te zijn voor gebruikers. Eveneens nuttig zou een lijst van de meest frequente Nederlandse afkortingen zijn geweest (slechts weinige komen als lemma voor).

Behalve grammaticale informatie, krijgt de gebruiker ook gegevens over stilistische en regionale kenmerken aangeboden. Vlamingen mogen dus gerust zijn: *goesting* en *hesp* staan erin! Ook collocaties en fraseologie komen rijkelijk aan bod. Misschien is de grens van vaste uitdrukkingen hier en daar iets ruimer dan gebruikelijk (*Stel je niet aan* wordt als fraseologische uitdrukking gepresenteerd). En de interpretatie van de woordsoort is soms twijfelachtig (zoals in het voorbeeld *In deze film is veel bloot te zien* bij het lemma *bloot* als bijvoeglijk naamwoord). Ook bij de volgorde van betekenissen treedt soms verschil op ten opzichte van de geraadpleegde bronnen (verschillende edities van Van Dale), zoals bij *aanhalen*, waar als eerste betekenis meteen de leukste wordt aangeboden: *liefkozen*!

Voorbeeldzinnen zijn een verhaal apart binnen de lexicografie. Ze verwijzen vaak naar geraadpleegde bronnen maar ze kunnen ook iets over de gemoedstoestand van de samensteller vertellen. Van mezelf weet ik althans dat ik destijds vooral diep onder de indruk was van de crisis en de oorlog die in Joegoslavië woedde. Anita Srebnik lijkt veel lichtvoetiger te zijn geïnspireerd. Als we naar het lemma *liefde* kijken, dan staat er bij mij als voorbeeldzin *Ik voel veel liefde voor dit land*. En bij Anita staat als eerste betekenis *de liefde bedrijven*. Vijfhonderd (dat is de omvang van de eerste oplage) gebruikers staat dus veel leer- en leesplezier te wachten!

– Jelica Novaković-Lopušina

J.F. Helmers, *De Hollandsche natie*. Editie Lotte Jensen, met medewerking van Marinus van Hattum. Nijmegen, Vantilt, 2009. ISBN 978 94 6004 003 0, € 19,95.

In het Voorwoord van zijn reisverslag *Olanda* uit 1874 haalt Edmondo De Amicis een paar regels uit een romantisch vaderlands-historisch epos aan, *De Hollandsche natie* van J.F. Helmers (1767–1813): Nederland is het enige land dat ‘niets aan Natuur verplicht (is)’, alleen aan de vlijt van het voorgeslacht (DHN I, 124–25). De Amicis had Helmers waarschijnlijk in Franse vertaling gelezen (*La nation hollandaise*, Brussel 1825). Helmers’ epos is inderdaad een van de meest bekende, of beruchte, nationalistische werken uit de Nederlandse romantiek en het behoorde in de negentiende eeuw ‘tot de basisuitrusting van elke ontwikkelde Nederlander’.

Dit rechtvaardigt volgens Lotte Jensen een nieuwe editie van het gedicht. Jensen, die zich in het kader van een NWO-PROJECT over ‘the construction of the Dutch literary past in the nineteenth century’ al verdienstelijk had gemaakt met een studie over de heldenverering in de Nederlandse romantiek (Vantilt 2008), heeft van Helmers’ werk voor het eerst sinds 1883 een nieuwe uitgave verzorgd. Deze nieuwe editie is geenszins vanzelfsprekend en was tot enkele jaren geleden ondenkbaar geweest. Het gaat om een bombastisch werk doortrokken van nationalistische gevoelens en van gezwollen uitspraken – meestal voorzien van uitroeptekens – dat de superioriteit van de Nederlanders in de wereldgeschiedenis roemt, vooral tijdens de Opstand en de Gouden Eeuw, ten opzichte van welk ander volk dan ook: Nederlanders zijn superieur aan zowel Grieken en Romeinen als Fransen, Engelsen, Portugezen en Spanjaarden, zowel qua wapenfeiten ter land en ter zee als op de gebieden van wetenschap en kunst. Maar de Nederlandse verlegenheid ten aanzien van heldenverering en nationalisme (denk aan Pleijs *Het Nederlandse onbehagen*), die sinds de jaren zestig bijna een *non-written rule* en culturele code geworden was, is de laatste jaren erg aan het veranderen. Zie onder meer de hernieuwde aandacht voor literaire manifestaties over het verleden als onderdeel van een algemene belangstelling voor de Nederlandse culturele identiteit vroeger en nu, waarbij de discussie over wat men daar vandaag onder moet verstaan zeer actueel is. Zoals Jensen terecht opmerkt in haar boeken, hoeft men maar te denken aan de stroom van publicaties en tentoonstellingen rondom figuren als admiraal Michiel de Ruyter. Dit dient niet te worden uitgelegd als instigatie tot nationale trots, zoals de canoncommissies met klem herhalen, maar toch is er duidelijk een verandering te bespeuren. De hernieuwde belangstelling voor de romantiek, een tijd waarin de nationale identiteit centraal stond in de culturele discussies, mede dankzij de literatuur, verbaast in dit opzicht niet.

Jensen, die van de medewerking van Helmersbiograaf Marinus van Hattum kon profiteren, heeft *De Hollandsche natie* opnieuw uitgegeven en van een inleiding en commentaar voorzien. Ze heeft mijns inziens een zeer zorgvuldige en wetenschappelijk verantwoorde editie verzorgd.

Omdat het boek in 1812 het licht zag onder het Franse bewind dat sinds 1811 een strenge censuur toepaste op alle boeken, gingen de ‘censeurs impériaux’ aan het werk en kwam de tekst in gecensureerde vorm uit. Deze *ultima manus*-tekst heeft Jensen als basistekst genomen, maar steeds worden de gecensureerde passages in cursief toegevoegd. De lezer wordt bovendien in een notenapparaat ingelicht over de varianten bij de ongecensureerde en enigzins verschillende tweede editie van 1814, die verscheen na het einde van de Franse tijd maar ook na de dood van de auteur in 1813. De uiteenzetting van deze interessante ontstaans- en drukgeschiedenis en de aanpak daarvan in deze editie lijken me voorbeeldig, zeker vergeleken met veel andere werken die binnen de historische neerlandistiek nog steeds op een onkritische manier worden uitgegeven. Wat minder ingenomen was ik met de inleiding: wel vlot en onderhoudend geschreven, en dus potentieel voor een breed publiek toegankelijk (alleen: is dit realistisch te verwachten?), maar met enkele elementen die twijfels bij me oproepen. Soms is de tekst discutabel, bijvoorbeeld wanneer dit generisch uiterst hybridisch gedicht zonder meer tot de door Smit geclassificeerde nationale epen wordt gerekend; soms worden achterhaalde benaderingswijzen toegepast (bijvoorbeeld ‘Bronnen’, zelfs op basis van de boeken die Helmers in zijn bezit had); soms is de analyse te banaliserend of juist te specifiek en wordt voorbijgegaan aan brede kaders waarin de behandelde aspecten vallen. Omdat men toch mag veronderstellen dat het boek vooral op universiteiten zal circuleren, was meer aandacht voor de romantische vertogen – internationale vertogen uiteraard daar waar Jensen zich bijna uitsluitend beperkt tot Nederlandse teksten – rond literatuur en omgaan met geschiedenis op zijn plaats geweest. Deze aandacht lijkt me noodzakelijk als het gaat om een auteur die tussen verlichting en romantiek in leefde en dichtte en die één van ’s werelds meest turbulente tijden meemaakte, door veel Europeanen als een grote schok ervaren, zoals Frank Ankersmit in *De sublieme historische ervaring* onderstreept (ik moest aan dit boek en aan zijn neoromantisch standpunt denken bij het lezen van Helmers die meermalen een historische ervaring probeert te ‘ondergaan’, met de schok van het besef dat het verleden onherroepelijk verleden is).

Welke visie op geschiedenis spreekt uit zo’n vaderlands-historisch werk? Dat was maar één vraag die bij de recensent, bekend met het enigszins vergelijkbare lange gedicht in het Italiaans *Dei sepolcri* van Ugo Foscolo uit 1807, tijdens het lezen opkwam. Zoals Joost Kloek meermalen heeft onderstreept, doet de profetische toon die meer dan eens in het gedicht klinkt niet echt geloofwaardig aan, alsof de dichter de hoop op een toekomstige herrijzenis van de vervallen natie aankondigt zonder daar werkelijk in te geloven. Niet vreemd trouwens, aangezien de Nederlanders allang niet meer de eerste viool speelden en zelfs hun historisch dieptepunt dachten te hebben gevonden met de inlijving bij Frankrijk in 1810. Kloek verbindt dit aspect met het cultuurpessimisme van Rousseau en met de houding van veel laat achttiende-eeuwse schrijvers, zoals Rhijnvis Feith, die een beroep deden op de zeventiende-eeuwse zedelijkheid van het voorgeslacht en het verval van het heden verklaarden door het teloor-

gaan van die zeden. In dit perspectief valt de nadruk op de huiselijkheid van de vaderlandse helden waar Jensen terecht bij stilstaat, beter te plaatsen. En wat de visie op geschiedenis betreft: mij troffen de passages waar de dichter, enigszins verbazend voor de huidige lezer en met een ontregelend effect dat haaks staat op een te gemakkelijke nationale retoriek, zijn enthousiaste toon even opgeeft en toegeeft dat Nederland misschien ooit helemaal zal verdwijnen – behalve de taal, interessant genoeg (DHN V, 23–30), die in Herderiaanse zin het meest typerend is voor de *Volksggeist*. Die passages doen erg denken aan wat Herder als oprichter van de moderne geschiedkunde in zijn *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784–91) beweert: dat de menselijke geschiedenis geen rechtlijnige ontwikkeling is, dat volkeren net als organismes fases van groei en verval meemaken, gestuurd door een ondoorzichtige goddelijke hand. In het gedicht van Helmers is er namelijk vaak sprake van een niet nader aangeduid noodlot:

Ja, wil het noodlot dat ons Neêrland zal vergaen;
(Waer is het volk dat blijft voor de eeuwigheid bestaan?)
Wanneer door de oceaen dit land verdelgd zal wezen,
Zal 't twijfflend nageslacht, wanneer 't de wondren lezen,
De daden hooren zal, op dezen grond verrigt,
Ze als fablen schatten, door der dichtren brein verdicht (DHN, II,
101–106).

– Marco Prandoni

Poems on the Lord's Supper by the Dutch Calvinist Constantijn Huygens (1596–1687). A facing Dutch-English Translation With Annotations and an Introduction by Christopher Joby. With a Foreword by Alison Shell. Lewiston, The Edwin Mellen Press, 2008. ISBN10: 07 7344 925 6, ISBN13: 978 07 7344 925 1. US\$ 99,95.

Het wordt iedere maand leuker om neerlandicus buiten de muren te zijn. Nieuwe boeken en artikelen worden steeds als geschenken aan websites zoals DBNL toegevoegd en het wordt steeds gemakkelijker vergeten zinsneden terug te vinden in google's groot citatenwerk. Dat er desondanks nog oude getrouwe edities verschijnen in boeken met gedetailleerde voetnoten en inleidingen in stijve omslagen geeft een gevoel van vertrouwdheid dat toch ook weldadig aandoet. Helemaal verheugd moet men zijn als het om een tweetalige editie gaat en dat ook nog van een van onze beroemdste dichters. Constantijn Huygens, Sir Constantine, Constanter (zoals hij zichzelf noemde), luitspeler, rad van onrust en sneldichter, werd vertaald in het Engels. Dat wil zeggen, er is een keuze gemaakt uit de gedichten die hij schreef ter voorbereiding op de

avondmaalsviering. Dat zijn er in deze uitgave achttien, aangevuld met twee gedichten van Revius en een gedicht voor Maria Tesselschade om haar te wijzen op haar dwaling bij het overgaan tot het katholicisme. Verder biedt deze kleine uitgave van zo'n honderdtwintig pagina's een *Table of Dates* (van Huygens' leven) en een inleiding die zijn leven, vriendschappen en invloed beschrijft. Daarnaast vinden we hierin enkele belangrijke literaire figuren en de gedichten, meestal getiteld 'Over des Heeren Avontmaal', die hier in het Nederlands en Engels naast elkaar staan. De bezorger en vertaler heeft de verschillende versies vergeleken en de manuscripten in de Koninklijke Bibliotheek geraadpleegd, uitgelegd in een 'reference table' en met varianten aan de voet van de pagina's, waardoor er een gedegen editie is ontstaan. De inleiding is wat kort maar adequaat. Het zou aardig zijn geweest als deze vertaler ook zijn mening had gegeven over de vraag of Huygens door Donne is beïnvloed of niet, omdat daar vroeger nogal eens discussie over is geweest tussen neerlandici die dat hooghartig afwezen en anderen die er juist trots op waren. Frank Warncke heeft er al eerder op gewezen: 'Huygens is a major poet and a very original one; the influence, like the others he underwent, is absorbed into his own personality and given a new direction'. Was Huygens zo'n calvinist als de titel aangeeft? De inleiding wijst op zijn calvinistische opvoeding, er meteen aan toevoegend dat hij geen puriteinse zwarte kous was en al vroeg belangstelling voor de kunst had, waarbij ook zijn poëzie niet bepaald een bekrompen label verdient. Hij trad buiten de enge confessionele paden van het calvinisme, getuige zijn vriendschappen met Descartes en Rubens. Ook deze bezorger onderstreept nog eens het minder strenge van zijn calvinisme wanneer hij zegt dat Huygens 'would have had a certain amount of sympathy with both sides' ten aanzien van de Synode van Dordrecht (9). De gedichten moeten in meerder opzicht 'ruim' bekeken worden, aangezien ze gedurende een periode van veertig jaar zijn geschreven. Ze waren ter voorbereiding op het avondmaal als een soort boetedoening bedoeld. Huygens' gemoedstoestand kon echter wel tegen een zelfkastijdend stootje en nummer zeven werd zelfs voltooid op dezelfde dag dat hij de klucht Trijntje Cornelis aan het schrijven was. Nummer vier ontstond toen hij te paard van Schoonhoven (niet Schoonhof) naar Gouda reed, zoals hij eronder schrijft, waarmee hij de inhoud wellicht minder zwaarwichtig wilde maken.

Iedereen weet dat vertalen een compromis met het onmogelijke is, zeker als dat poëzie betreft en dit bemoeilijkt wordt door het zeventiende-eeuws van de woordspelkunstenaar Huygens. Het is jammer dat de 'translator's note' zo kort is, want we hadden zo graag eens in de keuken van de creativiteit willen kijken wanneer de woordspelingen van Huygens moesten worden vertaald. Het lijkt soms *opperlands* in woorden als 'twistigheden' of 'myn will is wilde will' of 'averechtse veren'. Inderdaad een 'major challenge' zegt vertaler Joby, en hij lijkt ze minder te waarderen: 'one is always mindful of trying to capture the spirit of the word games that litter his poetry'. We krijgen in de inleiding slechts een paar voorbeelden. 'Is mijn berouw beroem, en mijn' bekeeringh praten?' is in Joby's vertaling 'Does my sorrow sound like a clanging cymbal, my repentance a noisy

gong?'. Hij schrijft dat hij alludeert op 1 Corinthen 13 maar zegt niet waarom. Het is toch wel erg ver van 'een klinckende metael of luydende schelle.' Waarom niet 'Is my sorrow mere boast and my repentance just talk?' Afdwalers in die zin hadden volgens mij beter op de betreffende pagina in een voetnoot kunnen worden gemeld, waarbij de lezer meer gediend is dan nu met al die varianten die op elkaar lijken. Wanneer Huygens het woord 'mis' gebruikt, wordt het hier correct in katholieke zin vertaald als 'mass', maar volgens mij zou de Engelssprekende nog meer geholpen zijn als hij ook te lezen kreeg dat het ook 'niet raak' betekent. 'Wij zijn altoos menschen' wordt hier 'we are always mortal', maar kan volgens mij ook gewoon 'human' zijn. Zo zou ik ook voor 'gasteloos' (van een tafel) in plaats van het gewone 'empty' het ook nieuwe 'guestless' durven schrijven. Dit misschien indachtig Karel van het Reves twee regels van het vertalen: als er iets raars staat, vertaal dan niet met iets gewoons, en omgekeerd. Wanneer we lezen 'dat ick dij vier mael in'tjaer bespott' slaat dat terecht op 'mock you at your holy meal' maar er kan toch gewoon vertaald worden dat dat avondmaal vier maal per jaar plaatsvindt? Met een voetnoot had dat nader verklaard kunnen worden. Is 'Het onbemorst gebruijck' in het eerste gedicht inderdaad 'The catholic usage'? Het toevoegen van 'my Lord' in nummer 16, of 'boundless sin' in nummer 12 lijkt mij ook op een calviniseren van de moderne vertaler. Het is prachtige stof voor discussies en vertaallessen en het zou niet eerlijk zijn als deze bespreking negatiever wordt dan noodzakelijk. Mooie vondsten zijn er namelijk beslist ook te melden zoals het voor mij nieuwe woord 'purulent' voor 'ingevuyld' (van wonden), of 'livid hue of your mortal flesh' voor 'heilige doodverwe van dijn dood', en het milde 'teaching' voor Huygens strengere 'tucht-bedryf'. Vergelijk ook 'Ick segh't, o God, en meen't, en ween't, en steen't: och armen' wat prima is vertaald als 'I say this, O God, and mean, and lament it: Alas.'

Het voordeel van vertalingen uit zeventiende-eeuws Nederlands is dat het Engels niet zelden de betekenis verduidelijkt voor wie er minder mee vertrouwd is. Dat is zeker ook de grote verdienste van dit werk. Het is waarschijnlijk toevallig dat deze publicatie verscheen rond het Calvijn-jaar, het wordt nergens vermeld en de vertaler schrijft dat het verschillende jaren heeft gekost. Of de titel en de prijs van zo'n honderd dollar veel mensen naar de winkel zal doen rennen is de vraag. Dat is beslist jammer want dit vriendelijke boek heeft veel kwaliteiten en verdient een beter lot.

– Ton Broos

Piet Calis, *Vondel. Het verhaal van zijn leven (1587–1679)*. Amsterdam, Meulenhoff, 2008. 300 pp. ISBN 978 90 2908 148 1, € 35.

Ruim vijftig jaar na de vorige biografie van Vondel, die van J. Melles (1957) met een sterk economische inslag, heeft Piet Calis voor een nieuwe gezorgd. Het

boek is in Nederland goed ontvangen. Al in de maand van verschijnen was een tweede druk nodig en de meeste recensenten waren zeer tevreden. Vaak werd door hen opgemerkt dat Vondel niet of nauwelijks gelezen werd – ook door henzelf niet – maar dat ze door de vele citaten nu toch weer zin in die lectuur kregen. Dat is een resultaat waar de auteur blij mee mag zijn. Andersom: wat gênant toch dat het in Nederland mogelijk is, ook voor cultuurdragers in kwaliteitskranten, onomwonden te verklaren dat ze een monumentaal dichter als Vondel niet lezen. Zou dat in Engeland of Frankrijk denkbaar zijn? Milton, Corneille – nee, die kennen we niet.

Calis biedt zichzelf aan als een liefhebber van Vondel. Blijkens verschillende interviews ter gelegenheid van de verschijning van het boek bewondert hij hem als een dappere man die tegen onrecht en geloofsdwang vecht en hij herkent daarin ook iets van zichzelf als vroegere activist. Net zoals hij overeenkomst ziet tussen de Republiek ‘die definitief tot een intolerante samenleving dreigde te worden’ en de huidige Nederlandse politiek en het bijbehorende sociale klimaat. Een zekere verwantschap voelt hij ook met de Vondel die naar de katholieke kerk overging, zoals ook Calis zelf toch weer, ondanks allerlei aarzelingen en voorbehouden, teruggekeerd is naar de kerk van zijn jeugd. Die gevoelens van verwantschap geven warmte aan het boek. Zoals ook Calis’ manier van lezen warmte uitstraalt: hij vindt Vondel mooi en boeiend, gewoon vanuit zijn moderne levensgevoel. Het woord vooraf begint: ‘Dit boek is geschreven vanuit enthousiasme en nieuwsgierigheid. Ik houd van Vondels gedichten (...)’.

Maar ook in andere zin is Calis een amateur. Zijn wetenschappelijke sporen heeft hij met werk over de twintigste eeuw verdiend. In de zeventiende eeuw is hij niet werkelijk thuis, al heeft hij er blijkens een indrukwekkende literatuurlijst veel over gelezen. Maar die literatuurlijst heeft ook iets toevalligs. Ik bedoel daarmee niet dat Calis graag essays als die van Piet Gerbrandy, Frans Kellendonk of Willem Jan Otten citeert. Dat past helemaal bij zijn persoonlijke aanpak en zijn twintigste-eeuwse visie. Maar uit de bestaande wetenschappelijke literatuur – een *mer à boire*, want er is over Vondel ontzaggelijk veel geschreven – doet hij grepen die ik niet altijd goed begrijpen kan en slaat hij belangrijke werken over. Een paar voorbeelden:

Voor zijn visie op de Republiek als intolerante samenleving zou een nuttige correctie geweest zijn de brede studie van Frijhoff-Spies, 1650. *Bevochten eendracht* (1999), waar de Republiek nu juist wordt gekarakteriseerd door de ‘discussiecultuur’ die er heerste. En neem Vondels overgang naar de katholieke kerk. Voor zijn levensverhaal een uiterst belangrijk punt. Hoe is het mogelijk dat Vondel, eerder diaken in de doopsgezinde gemeente en zoon van ouders die om het geloof uit Antwerpen waren verdreven en als balling in Amsterdam terecht waren gekomen, zich nu juist tot die roomse kerk bekeerde? Calis bespreekt het wat verbrokkeld in hoofdstuk negen, waar hij twee verklaringen biedt: Vondels voorkeur voor het nog onverscheurde oerchristendom tegenover het door interne conflicten verscheurde protestantisme en de ‘weelderige rijkdom die bij de viering van de katholieke eredienst tentoongespreid wordt’. Dat laatste argument

lijkt in de schuilkerksituatie weinig relevant, terwijl Vondel in zijn gedichten niet zelden verklaart dat de ware schoonheid van de kerk nu juist inwendig is. Het eerste argument deugt wel maar zegt toch niet alles, en wat me verbaast is dat in de literatuurlijst de omvangrijke studies van Gerard Brom, *Vondels geloof* (1937), en pater W.M. Frijns, *Vondel en de Moeder Gods* (1948), ontbreken. Vond Calis die boeken te 'rooms', zoals hij, alweer in een interview, opmerkt dat ook Vondel hem 'te rooms' is? Dan staat het moderne katholicisme een beter begrip van het oude in de weg en heeft Calis een kans laten lopen een belangwekkende *inside view* te krijgen.

Calis' visie op Vondel lijkt mij tamelijk eenzijdig. De hekeldichter krijgt een ruime plaats en vanuit dat perspectief was het een goede vondst het boek te beginnen met een hoofdstuk over *Palamedes*. De greep op de stof verloopt gaandeweg een beetje. Sommige hoofdstukken doen weinig meer dan Vondels werk, en dan met name de toneelstukken alsmede de reacties daarop, in chronologische volgorde citaatsgewijs presenteren. Dat geeft zeker een indruk van zo'n werk, maar interpretatieve kracht ontbreekt vaak. De leerdichten en andere vrome gedichten hebben minder Calis' aandacht. Die hebben de moderne lezer blijkbaar minder te zeggen. Door dit volgen van de dichtwerken komt het levensverhaal tekort. Je zou bijvoorbeeld wat meer systematisch willen horen over de kringen van vrienden, collega's en mecenasen waarin hij zich bewoog. Nogal wat personen worden eenvoudig als 'vriend' gepresenteerd, maar hoe zo'n woord geïnterpreteerd moet worden, krijgt geen bespreking. De familieverhoudingen worden wel met enige uitvoerigheid uit de doeken gedaan, maar Calis' claim dat hij de eerste is die nadrukkelijk aandacht heeft gegeven aan Vondels vrouw is sterk overdreven. Ook die visie is trouwens erg modern gekleurd als hij Joost en Maaïke meteen al 'verliefd op elkaar laat zijn', en noteert: 'dat Maaïke de Wolff ook doopsgezind was, vergemakkelijkte de huwelijkskeuze'. Dat zou beter andersom geformuleerd hebben kunnen zijn: als doopsgezinde dochter uit een zakenfamilie waarmee al eerder een huwelijkscontact was gelegd (zuster van de bruidegom met broer van de bruid), was Maaïke de Wolff voor Joost van den Vondel een goede huwelijkspartner. Van verliefdheid is weinig te merken. Vondel heeft geen gedicht voor haar geschreven, en zijn statige, op Vergilius geïnspireerde vers bij haar overlijden heeft het over 'vriendschap en gediensstigeheên' en bestaat in hoofdzaak uit een aan Maaïken, of beter officieel Maria, in de mond gelegde vermaning dat hij door moet schrijven aan zijn epos over Constantijn.

Goed daarentegen vind ik het accent dat Calis legt op Amsterdam. Hij kent de binnenstad uitstekend en maakt daarvan goed gebruik om Vondels leefomgeving te schetsen.

Conclusie: als boek van een enthousiaste Vondellezer is dit levensverhaal van Calis de moeite waard. Voor vakgenoten brengt het geen nieuws. Een student moet het met voorzichtigheid lezen. De zeventiende-eeuwse taal is niet altijd adequaat verklaard en Calis' interpretaties van feitelijke en literaire gegevens zijn niet altijd overtuigend.

– Riet Schenkeveld-van der Dussen

Ooit was Theun de Vries de grootste Nederlandse schrijver. Weliswaar alleen in het Oostblok, maar toch; van Warschau tot Boekarest lazen studenten Nederlands *Het meisje met het rode haar* met in het achterhoofd de wijze Marxistische richtlijnen van kameraad Lukács. Voor andere Nederlandse literatuur liep men achter het ijzeren Gordijn niet echt warm: veel te decadent kapitalistisch, gecorrumpeerd door cynisme en een ziekelijke drang tot experimenteren.

Twintig jaar na de val van de Muur heeft ook Thomas Vaessens genoeg van cynisme en intellectuele *Spielerei* in de Nederlandse literatuur. De hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam ziet zelfs duidelijke tekenen van een heroplevend engagement bij schrijvers die tot voor kort als typisch postmodern geboekstaafd stonden: Arnon Grunberg bijvoorbeeld, of Marjolijn Februari. Is dit alles een terugkeer naar het grote gelijk van de traditionele esthetica van het realisme? Nee, want deze auteurs onderscheiden zich van het Marxistisch realisme, humanistisch modernisme en relativistisch postmodernisme. Ze zijn wat Vaessens 'laatpostmodern' noemt: ze onderschrijven weliswaar de postmoderne kritiek op de twijfelachtige zekerheden van de traditionele canon, maar verwerpen het cynisch relativisme en geloven weer in het belang van de auteur als een belangrijke speler in het maatschappelijke debat. Ze nemen daarmee afstand van de *anything goes*-houding, een problematisch gevolg van het verlies aan autoriteit in de jaren zestig, toen elke mening als belangrijk, zelfs gelijkwaardig werd beschouwd. De laatpostmoderne schrijver is geen cynicus meer, maar iemand die zich met de pen als wapen durft te engageren voor een overtuiging en daarbij de roman een geprivilegieerde rol toekent.

Deze veranderingen vormen de basis van Vaessens' visie op de toekomst van de Nederlandse literatuur. *De revanche van de roman* is een intellectueel uitdagende en bovendien heel leesbaar geschreven studie, waar zowel de schrijver, de journalist als de literatuurwetenschapper nadrukkelijk bij betrokken wordt.

Je kunt je weliswaar afvragen of deze door Vaessens beschreven terugkeer van het engagement werkelijk zo bijzonder is. Uiteindelijk lijkt dit meer op een herhaling van een schommelbeweging die altijd al kenmerkend is geweest voor de Nederlandse literatuur. Zo herinneren de argumenten die Marjolijn Februari vandaag gebruikt niet weinig aan die van Jan Greshoff, toen hij onder druk van het opkomend fascisme geëngageerde literatuur begon te schrijven.

Maatschappelijke veranderingen spelen zeker ook een rol in het feit dat het postmodernisme in Nederland onder druk is komen te staan. Het is daarom jammer dat Vaessens niet verder ingaat op die maatschappelijke context. In zijn visie op de toekomst van de Nederlandse literatuur heeft hij het bijna uitsluitend over literatuur, terwijl een ernstige reflectie over Nederlandse identiteit ontbreekt. Dit geldt ook voor wat Vaessens over de Verenigde Staten schrijft. Terwijl hij nadrukkelijk verwijst naar Amerikaanse literatuur en universiteiten,

schenkt hij weinig of geen aandacht aan de werkelijke reden voor de ‘cultural turn’ in de vs. Deze ommekeer was niet het gevolg van theoretische studies, maar veeleer een pragmatische reactie op het feit dat Amerikaanse universiteiten steeds multicultureler werden. Aan een universiteit als UC Berkeley bijvoorbeeld, is tegenwoordig in meer dan 75% van de gevallen ten minste één van de ouders van studenten buiten de vs geboren. Zo is het humanistisch modernisme er onvermijdelijk onder druk komen te staan. Niet zozeer omdat deze studenten een diepe wrok meebrengen tegen de canon van ‘dode witte mannen’, maar eenvoudigweg omdat ze die canon vaak helemaal niet kennen, of er zich om begrijpelijke redenen maar moeilijk mee kunnen identificeren. Dit heeft als docent weliswaar als nadeel dat je met studenten moet werken die moeite hebben met de Grieks-Romeinse klassieke oudheid, maar als voordeel dat verrassende inzichten mogelijk worden uit de Chinese, Indiase of Mexicaanse klassieke oudheid.

Op Nederlandse universiteiten zal dit over een paar decennia niet anders zijn. Het is daarom bedroevend dat Vaessens geen enkele allochtone schrijver bij zijn studie betreft. Toch zijn zij het geweest die de Nederlandse roman de laatste jaren fundamenteel hebben veranderd. Niet zonder reden veroverden schrijvers als Kader Abdolah, Abdelkader Benali en Hafid Bouazza in korte tijd een indrukwekkend lezerspubliek. Onbekommerd over de scepsis van Lyotard en andere theoretici in het verwerende Westen over metavertellingen, schreven zij enthousiast hun verhaal en fabuleerden erop los. Hun succes vormde een uitdaging waar (autochtone) postmoderne schrijvers wel op moesten reageren. Lang voor de auteurs waar Vaessens het over heeft, waren zij ook al prominent aanwezig in maatschappelijke discussies en verdedigden opinies waar ‘het nieuwe engagement’ van iemand als Charlotte Mutsaers voor het dierenwelzijn behoorlijk bleekjes bij afsteekt.

Blijkbaar vond Vaessens het niet nodig om wat kleur toe te voegen aan zijn toekomstvisie op de Nederlandse literatuur. Hij verwijt anderen ‘ivoren toren gedrag’, maar van een hoogleraar in een stad waar binnenkort meer dan de helft van de inwoners allochtoon is, kan anders worden verwacht. Zeker als hij de neerlandistiek wil behoeden voor een multiculturele revanche.

– *Jeroen Dewulf*

Sander Bax, *De taak van de schrijver. Het poëtische debat in de Nederlandse literatuur 1968–1985*. Naarden, Next Academic, 2007. ISBN 978 90 8914 001 2, € 32,50.

In de literatuurgeschiedschrijving blijft de vraag naar hoe je literatuurhistorische feiten op een rijtje moet zetten van cruciaal belang, en daarom zijn de beoefenaars van deze discipline voortdurend op zoek naar nieuwe manieren waarop hierin orde kan worden geschapen. In de tweede helft van twintigste eeuw streefde men er vooral naar om de postmodernistische opvatting over het

vallen van de *grand récit* te doorbreken wat het historiografische vakgebied een tijd verlamde. *De taak van de schrijver. Het poëtische debat in de Nederlandse literatuur 1968–1985*, een omvangrijk werk van Sander Bax, sluit zich aan bij de pogingen die naar methodologische vernieuwing streven.

In het inleidende deel van het boek bespreekt Sander Bax achtereenvolgens de volgende methodes kritisch: de formalistische, functionalistische en contextuele. Hij spreekt zijn ongenoegen uit over de resultaten die ze hebben opgeleverd. Volgens hem tonen ze tekortkomingen, omdat ze altijd een of meer aspecten van de literatuurhistorische stof onbelicht laten. Deze these formuleert hij op grond van het beeld van de literatuur van de jaren zeventig in de literatuurgeschiedenissen. De verhalen erover vindt hij een ‘onvolmaakt verhaal’. Hij heeft een simpele oplossing: hij combineert alle aanpakken in één studie om recht te doen aan de door hem gestelde methodologische eisen.

De opzet van Bax’ werk is derhalve heel complex. De auteur doorloopt de verschillende onderzoekspaden die hij met verschillende onderzoeksvragen verbindt. In het boek worden enkele vaste stellingen ondermijnd en correcties aangebracht ten opzichte van de geldende literaire opvattingen. De auteur presenteert ze eerst om ze vervolgens te herzien. Zoals de titel aangeeft, is de kwestie van de functie van de literatuur die toenmalige schrijvers haar toewezen, de centrale onderzoeksvraag waarmee Bax zich bezighoudt. Hij laat ons zien hoe de discussie over de autonomie van de literatuur op het niveau van de literaire teksten verloopt en bewijst hiermee dat de schrijvers niet aan dit thema ontkwamen, al werd en wordt dit vaak beweerd. Dat alles plaatst hij tegen de achtergrond van de veranderingen binnen het literaire veld in de periode in kwestie.

Een andere vragencluster vormen de bestaande vertellingen over de ‘drielandstrooming’ in de literatuur van de behandelde periode die graag door de literatuurhistorici gehanteerd wordt. Bax trekt de scherpe tegenstellingen in twijfel tussen de schrijvers *Maatstaf*, *Tirade* en *Hollands maandblad* aan de ene kant en *Raster* en *Revisor* aan de andere kant, dat wil zeggen de verdeling in de realistische – dus traditionele – tegenover de vernieuwende, postmodernistische genoemde literatuur, tegenstellingen die men vaak met betrekking tot de literatuurgeschiedenis van de jaren zeventig hanteert.

Mijns inziens is het hem volkomen gelukt om zijn thesen overtuigend te onderbouwen. Met zijn geslaagde onderzoek draagt Bax ongetwijfeld bij aan de nieuwe beeldvorming over de literatuur van die tijd en brengt hij ook een completer beeld van deze literatuurhistorische periode in kaart. De afzonderlijke hoofdstukken kunnen eigenlijk los van elkaar gelezen worden, want ze vormen kleine gesloten betogen op zichzelf.

Aangezien Bax in zijn onderzoek van meerdere strategieën gebruikmaakt, verwerkt hij ook verschillende soorten materiaal, onder andere literaire teksten en statistische gegevens, de poëtische uitlatingen van contemporaine schrijvers en literatuurhistorici alsook critici. En zo vinden we boeiende gedichtenanalyses naast netjes en leesbaar opgemaakte en besproken diagrammen, tabellen en

schema's betreffende tijdschrifteninhoud. Dat kan afschrikkend werken op de aanhangers van de traditionele geschiedschrijving maar hopelijk laten ze zich er niet door afleiden. Het boek van Bax is goed geordend, zodat de grote methodologische variëteit helemaal niet storend werkt. Het leest prettig, ook door de bekwame schrijfstijl van de auteur en doordat hij zijn onderzoeksmateriaal uitstekend kent en met heel veel enthousiasme over zijn bevindingen kan schrijven.

Er zijn echter twee vragen die de auteur over het hoofd heeft gezien en waarop ik van hem wel een antwoord had verwacht. Eén hiervan betreft de verhouding tussen de Noord-Nederlandse en Vlaamse literatuur. Bax geeft op geen enkele plaats aan waarom hij het Vlaamse deel van de Nederlandse literatuur buiten beschouwing laat, ook al vermeldt hij dat de Vlaamse schrijvers wel in Nederlandse tijdschriften publiceerden. De tweede vraag luidt als volgt: zoals gezegd ziet Bax zijn onderzoek als een conceptueel voorstel voor de literatuurgeschiedschrijving en geeft hij een voorproefje van de nieuwe benaderingsmethode aan de hand van een periode van zeventien jaar; hij staat echter niet stil bij de kwestie hoe zijn concept toepasbaar is voor de overige periodes. Het ligt voor de hand dat de keuze van literaire tijdschriften als bron van literaire opvattingen beperkt is in het geval van andere tijdperken.

Als onderzoeksvoorstel voor de literatuur van de jaren zeventig is de opzet van deze onderzoeker bruikbaar, hoewel die een grote veelzijdigheid verlangt vanwege de uiteenlopende wetenschappelijke invalshoeken. Het meest positieve aspect van Bax' benadering is volgens mij te vinden in de frisse blik, waarmee de auteur de bestaande constructies bekijkt. Het is prijzenswaardig als een wetenschapper onbevooroordeeld te werk gaat. Bax wijst de bestaande orde niet af; hij verschuift accenten, neemt ons mee op zijn zoektocht naar de overeenkomsten die hij interessanter vindt dan de verschillen die tot nu toe de grenslijnen afbakenen. Daardoor ontstaat er een nieuwe constructie die naast de oude kan bestaan, dat alles in postmodernistische zin, namelijk dat er meer waarheden mogen gelden.

De studie van Bax werpt ongetwijfeld een nieuw en verrijkend licht op de literatuur van de jaren zeventig die vaak als een minder bedeutende en kleurloze tijd wordt beschouwd vergeleken met de daaraan voorafgaande periode met haar revolutionaire veranderingen. Kortom, degene die zich interesseert voor moderne literatuur, kan niet voorbijgaan aan dit boek van Sander Bax.

– Urszula Topolska

Ralf Grüttemeier and Jan Oosterholt (red.), *Een of twee Nederlandse literaturen? Contacten tussen de Nederlandse en Vlaamse literatuur sinds 1830*. Leuven, Peeters, 2008, 321 pp. ISBN 978 90 4292 088 0, € 35,-.

Deze lijvige collectie bijdragen over een bekend onderwerp vindt haar oorsprong in een studiedag aan de universiteit van Oldenburg. Naar de stukken te oordelen,

die op grondig onderzoek berusten en die erg veel materiaal presenteren over het gekozen onderwerp, moet het een intense dag zijn geweest. Het boek presenteert de bijdragen in drie groepen waarvan de eerste een literair-historisch perspectief hanteert, de tweede een micro-historische benadering met een focus op Nederlands-Vlaamse contacten, en de derde een institutioneel perspectief.

Voordat ik tot een overwogen oordeel overga, wil ik eerst een wat spontaner leesverslag geven omdat het boek onverwachte reacties bij mij opriep. Bij het lezen van de stukken uit de eerste twee groepen had ik grote bewondering voor het gedetailleerde onderzoek dat hier tentoongespreid wordt. Samengenomen verschaffen de bijdragen heel veel nieuw materiaal voor verdere discussie over de vraag of er nou één of twee Nederlandse literaturen zijn. En toch merkte ik na een poos een gevoel van weerstand bij mijzelf. Hoe kwam het dat ik op een gegeven moment genoeg had van de grote vraag, of –erger misschien – er onverschillig tegenover stond? Ik vroeg me af wat hier eigenlijk aan de hand was en kwam tot de conclusie dat ik me vragen begon te stellen bij de enorme belangstelling voor het probleem van ‘Een of twee Nederlandse literaturen?’ en bij de behoefte om in ieder geval één Nederlandse literatuur af te bakenen. Ik denk dat mijn onbehagen verbonden is met het feit dat ik in Engeland woon en werk. Wij Engelsen piekeren nooit over de grenzen van de Engelse literatuur omdat het allang duidelijk is dat dit geen vanzelfsprekende aangelegenheid is, ten dele omdat het gebruik van de Engelse taal geen verband houdt met de grenzen van het land. En hoewel wij gecanoniseerde auteurs hebben, is er weinig interesse onder de Anglisten voor *de* canon of *de* geschiedenis van de Engelse literatuur.

Mijn leesstemming sloeg om bij de aanblik van de titel van het derde onderdeel van *Een of twee Nederlandse literaturen?*: ‘Schuivende velden. Het literaire bedrijf in Nederland en Vlaanderen vanuit institutioneel perspectief’. Dit onderdeel bevat een zestal bijdragen die de centrale vraag van een afstand bekijken, een perspectief dat veel gemeen heeft met de positie van docenten neerlandistiek die buiten het taalgebied werkzaam zijn. Het gebruik van een veldtheoretisch kader en de aandacht voor systemen en instituties in deze stukken zorgen ervoor dat de auteurs bewust voor een neutraal-kritische positie buiten het literair gebeuren gekozen hebben. De eerste bijdrage in deze groep, die van Dorleijn en De Geest, analyseert zowel de notie ‘Nederlandse literatuur’ als de vraag ‘Een of twee Nederlandse literaturen?’. Dit stuk laat duidelijk zien dat de centrale vraag nog de sporen draagt van een ‘nationale (om niet te zeggen, nationalistische) visie op literatuur’, dus in verband gebracht kan worden met het benadrukken van een eigen identiteit. Het beleid van de Nederlandse Taalunie, bijvoorbeeld, stuurt aan op een transnationale (ooit een Groot-Nederlandse) versie van deze identiteit. Dat de veldtheorie geen sluitend antwoord kan geven op de centrale vraag van het boek komt doordat preciezere onderzoeksvragen gesteld moeten worden, aldus Dorleijn en De Geest. Straks kom ik nog op deze belangrijke bijdrage terug. Intussen wil ik iedereen

aanraden om ‘Een of twee Nederlandse literaturen? Is dat wel de goede vraag?’ te lezen voordat er nieuw onderzoek naar de ‘één of twee’-kwestie wordt gedaan.

De bijdrage van Vandevoorde en Verbruggen wil bewijzen ‘dat het Vlaamse literaire veld zowel autonoom was ten opzichte van Nederland als integraal deel uitmaakte van het Nederlandse literaire veld’ in de jaren 1900–1914. Ook Grüttemeier (in navolging van Pascale Casanova) signaleert een spanningsveld, in dit geval tussen de twee soorten strategieën die schrijvers vanuit de periferie gebruiken – assimilatie en differentiatie – en die wel tegenstrijdig zijn maar elkaar niet uitsluiten. Hij analyseert het begrip van de ‘grote drie’ waarmee de positie van Mulisch, Reve en Hermans in de canon aangegeven wordt, om te zien of het op een vergelijkbare manier functioneert in Nederland en Vlaanderen. Zijn conclusie luidt:

De top-hiërarchie rond de grote drie is een indicatie dat Nederland en Vlaanderen in ieder geval sinds midden jaren negentig als een veld kunnen worden beschouwd waarin van een Nederlandse dominantie sprake is (303–304).

Ik zet deze conclusie voorlopig aan de kant, terwijl ik naar de andere bijdragen kijk.

In ‘Bloeiende roos of aangestoken peer’ reflecteert Joris Janssens over het gebruik van cijfermatig materiaal om Nederlands-Vlaamse literaire relaties te verduidelijken. Hij concludeert dat cijfers kunnen helpen bij het formuleren van gedetailleerde onderzoeksvragen, maar dat men toch belandt bij de kwestie van literaire geschiedschrijving. Zijn gevoel voor complexiteit contrasteert met de ongecompliceerde kijk van Grüttemeier hoewel zij allebei met de tegenstelling individu/collectief werken:

En hier raken we de kern van de Noord-Zuidkwestie. Die gaat in essentie over de complexe spanningsrelatie tussen enerzijds de individuele eigenheid van een bijna onoverzichtelijke overvloed van al dan niet literaire teksten en handelingen, en anderzijds het collectieve, schijnbaar homogene gegeven van een nationale literatuur (258).

Humbeek en Van Renssen, die over de periode 1980–1995 schrijven, suggereren dat we te maken hebben met ‘een ontwikkeling in de richting van een Nederlandstalig literair systeem met een gezamenlijk centrum’, Amsterdam. Daar bevinden zich de belangrijkste uitgeverijen sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw, toen veel jonge Vlaamse auteurs bij Nederlandse uitgeverij zijn gaan publiceren. Deze conclusie wijst in dezelfde richting als die van Grüttemeier.

Het laatste stuk van Marc Verboord en Susanne Janssen stelt indirect een uiterst belangrijk onderwerp aan de orde dat ook door Dorleijn en De Geest ter

sprake wordt gebracht, namelijk dat de nadruk op de Noord-Zuidkwesie de aandacht afleidt van de steeds grotere rol van de buitenlandse literatuur binnen Nederland en Vlaanderen. Inderdaad, zolang men het onderzoeksgebied beschouwt als dat van de Nederlandse, de Vlaamse en/of de Nederlandstalige literatuur, blijft men blind voor een aanzienlijk deel van de literaire realiteit, zeker die van de lezers. Het fascinerende onderzoek van Verboord en Janssen doet verslag van een empirisch onderzoek naar boekenbemiddelaars en niet-professionele boekenlezers in Nederland en Vlaanderen die werd gevraagd naar hun gebruik van dagbladen en websites bij het inwinnen van informatie over literatuur, en naar de twee laatst gelezen boeken. Het beeld dat hieruit te voorschijn komt is er één van twee aparte velden in 2005, een Nederlands en een Vlaams, met weinig aandacht voor het andere land. Toen de informanten gevraagd werd naar de herkomst van de twee laatst gelezen boeken, bleek in Nederland 55.5% ervan uit vertaalde literatuur te bestaan, en maar 5% uit Vlaamse literatuur; in Vlaanderen waren zelfs 71.5% van de boeken vertaald, en 15% Nederlands (ik geef de gemiddelde percentages voor de twee boeken).

Ondanks de door mij geuite bedenkingen ten opzichte van het idee van een afgebakende Nederlands(talig)e literatuur, raad ik deze verzameling aan als onmisbaar voor degenen die gestimuleerd willen worden tot nadenken over de fundamentele kwestie, geformuleerd door Dorleijn en De Geest: 'wat is (de Nederlandse) literatuur?'

– Jane Fenoulhet

Deleu, Jozef, *Het gaat voorbij*. Leuven & Amsterdam, Van Halewijck & Meulenhoff, 2007, 440 blz. ISBN 978 90 5617 757 7. € 25.

Deleu, Jozef, *Onbeschut*. Leuven & Amsterdam, Van Halewijck & Meulenhoff, 2008, 64 blz. € 15,-

Als vertaalster heb ik (inmiddels al bijna twintig jaar!) het genoegen gehad om mijn geïntrigeerde blik te verdelen tussen de publieke persoon Jozef Deleu en de dichter en schrijver die hij naast elkaar is geweest en gelukkig ook altijd is gebleven. Alleen bij een eerste kennismaking met zijn veelzijdig oeuvre (poëzie, proza, essays, redevoeringen) wordt de indruk gewekt dat het om twee verschillende persoonlijkheden gaat: de extraverte, energieke en behendige cultuurpoliticus en oud-hoofdredacteur van *Ons erfdeel* aan de ene kant en de introspectieve, sensibele maar vormvaste lyricus aan de andere. De in 2007 uitgegeven bloemlezing van zijn literair oeuvre, verschenen onder de betekenisvolle titel *Het gaat voorbij*, toont aan dat er een rode draad is die deze twee aspecten van Deleus persoonlijkheid verbindt: zowel engagement als creativiteit behoren tot de edelste aller middelen in de strijd tegen vergankelijkheid en vergetelheid. De 434 bladzijden tellende bloemlezing geeft blijk van een meer dan veertig jaar durende strijd om bakens te zetten die achter de vergankelijke

mens Deleu zullen overblijven als intellectueel en literair ‘overschot’ (zoals hij dat zelf noemt in zijn opdracht aan zijn dierbaren). De poëzie van Jozef Deleu wordt gepresenteerd aan de hand van ruime keuzes uit zijn bundels *Schaduwlopen* (1963), *Nachtwerk* (1970), *Tekenen van tijd* (1984), *De jager heeft een zoon* (1995), *Hazen troepen samen* (2000). Zijn lyrisch proza wordt veraanschouwelijkt door de integrale teksten van *Brieven naar de overkant* (1972), *Gezangen uit het achterland* (1981), *De hazen aan de kim* (1985), *Citoyen de la frontière* (1988), *La Normandie de mes rêves* (1999), *Gras dat verder groeit* (2005). Ten slotte volgen tien cultuurpolitieke en cultuurkritische redevoeringen waaronder *De pleinvrees der kanunniken* (1985), *Van ‘Vlaanderen’ tot ‘Flanders’, van mythe tot cynisme* (1986), *Cultuur als schouderwulling* (1988), *Mijn vaderland is de Nederlandse taal* (1990), *Laudatio voor Jeroen Brouwers* (1992), *De Lage Landen ‘in de vaart der volken’* (2003). Het geheel wordt afgesloten door een gedetailleerde primaire bibliografie en een uitstekend slotwoord van Dirk de Geest die de poëtica van Deleu treffend weet te schetsen: ‘Uitgerekend het besef van die tijdelijkheid garandeert trouwens nieuwe, unieke mogelijkheden: het genieten van elk ogenblik, het koesteren van herinneringen en toekomststromen, het bewonderen van wat mooi is, het instandhouden van wat verloren dreigt te gaan...’ (2007, 431).

Het testamentaire karakter waar de titel *Het gaat voorbij* naar lijkt te verwijzen, wordt het mooist tegengesproken door de auteur zelf: het gaat wel allemaal voorbij maar het is gelukkig nog lang niet zo ver! Deleu heeft namelijk weer een prachtig nummer van het inmiddels al zeven jaar oude poëzietijdschrift *Het liegend Konijn* samengesteld en bovendien is in dit jaar zijn nieuwste bundel *Onbeschut* verschenen. Hans Vandevoorde, de auteur van de inleidende woorden, neemt me de oxymorons uit de mond als hij vaststelt dat de dichter Jozef Deleu met ‘tedere woede’ en ‘wanhopige levensdrift’ blijft ‘stormlopen tegen de vergeetelheid’.

– Jelica Novaković-Lopušina

Dorian Cumps (red.), *Enjeux et tendances de la littérature flamande*. Speciaal nummer van *Etudes Germaniques* 61 (oktober-december 2006) 4, 409–592.

In maart 2006 werd aan het ‘Centre Malesherbes’ van de Sorbonne een eendaags colloquium over de Vlaamse literatuur georganiseerd. De uitgewerkte teksten van de toen gepresenteerde papers werden door Dorian Cumps, lector aan dat centrum, bijeengebracht en voorzien van een korte inleiding, die overigens – hoewel kennelijk met de beste bedoelingen geschreven – niet onproblematisch mag heten. Cumps wil kennelijk ingaan tegen het in Frankrijk wijd verspreide beeld van een rechts en nationalistisch Vlaanderen, maar zijn tekst suggereert dat het toch vooral de Vlaamse cultuurdragers zijn die zich afzetten tegen dat rechtse gedachtegoed – wat de vervelende suggestie oproept dat de hoofdmoot der Vlamingen zich wel degelijk nog graag in ‘un certain obscuran-

tisme flamingant' (500) mag wentelen. Tevens zijn er ook kanttekeningen te plaatsen bij het feit dat Cumps de Vlaamse literatuur als een aparte entiteit naast (een 'consoeur' van) de Nederlandse literatuur opvoert, zonder dat hij er de francofone lezer attent op maakt dat de eerste vaak als een onderdeel van de tweede wordt beschouwd.

Minder bezwaarlijk is dat dit speciale nummer van *Etudes germaniques* de belofte uit de titel niet waarmaakt. De formule 'enjeux et tendances' suggereert een weids en redelijk compleet overzicht, in werkelijkheid gaat het hier om een kleine verzameling heterogene artikelen van enkele hoogleraren uit het moedertaalgebied en van enkele extramurale onderzoekers, die – zoals dat doorgaans met gebundelde colloquiumteksten gebeurt – hun stokpaardjes berijden. Zo herschrijft Geert Buelens de geschiedenis van de moderne Vlaamse cultuur in het licht van de erfenis van Vermeylen. Dirk de Geest bespreekt de Vlaamse streekliteratuur en de subversieve transformatie ervan in modernistisch en post-modernistisch proza en met name bij Claus. Jos Joosten poneert, met de nodige slagen om de arm, dat theoretisch onderbouwd engagement in de Vlaamse literatuur prominenter aanwezig is dan in de Nederlandse, en illustreert dat aan de hand van het geval Walravens, wiens 'autonomistische' avant-gardesympathieën vaak op gespannen voet stonden met zijn felle engagement. Julien Vermeulen ondermijnt het stereotiepe beeld van een aantal werken uit de Vlaamse canon en/of van hun auteurs en pleit daarmee voor een nieuwe, onbevangen lectuur van deze teksten. En Kees Klok gaat in op werk van Lucienne Stassaert en Marcel van Maele, twee naoorlogse dichters uit de experimentele traditie die vooral binnen de Antwerpse literaire scène enig aanzien hebben genoten.

– Erik Spinoy

Walter Thys, *Intra & Extra Muros. Verkenningen voornamelijk in de neerlandistiek en het comparatisme*. Delft, Eburon Academic Publishers, 2008. 404 pp. ISBN 978 90 5972 251 4.

Wist u dat de 529 woorden van het Wilhelmus in het Frans zijn vertaald tussen 1933 en 1954 en dat de vertaling op 14 juli 1954, *le quatorze juillet*, Frankrijks nationale republikeinse feestdag, werd voltooid? Bent u op de hoogte van het *Kruisverhoor* waaraan de Zuid-Afrikaanse schrijver Breyten Breytenbach in 1984 in Rijsel is onderworpen? Wist u af van de breuk die in 1933 ontstond tussen Huizinga en Jolles? Nieuwsgierig? Ga dan uit op verkenning in de in 2008 verschenen bundel met 23 artikelen, opstellen en lezingen van Walter Thys, een van de oprichters en de eerste voorzitter van de Internationale Vereniging voor Neerlandistiek. Walter Thys (1924) doceerde van 1953 tot 1989 Nederlandse taal- en letterkunde aan de Université Charles de Gaulle te Rijsel. Hij onderwees tevens vergelijkende letterkunde aan de Universiteit van Gent.

Verkenningen? Het is inderdaad een passende term, temeer daar Thys een van de pioniers is van de neerlandistiek in Frankrijk, samen met André van Seggelen

in Straatsburg en Pierre Brachin in Parijs (de laatste wordt overigens meerdere malen geciteerd en met name in het voorbericht vermeld als een van de talrijke inspirerende contacten met Franse collega's).

De teksten, geschreven in het Nederlands, Frans, Duits en Engels, zijn op één na eerder verschenen in boeken, tijdschriften en acta tussen 1954 en 2007. Ze zijn gewijd aan de neerlandistiek in binnen- en buitenland en aan comparatisme. Een aantal heeft direct te maken met de vakgroep Nederlands en de carrière van Thys aan de universiteit te Rijsel waar hij in 1974 hoogleraar werd.

Zo kunnen we ter gelegenheid van de vijfentwintigste verjaardag van de *Études Néerlandaises* aan deze universiteit in 1974 zijn toespraak lezen, waarin verslag wordt gedaan van het ontstaan en de wording van de vakgroep, met de nodige *ups* en *downs*. Thys gaat uitgebreid in op de inhoud van de colleges, de zomercursussen in Gent, Hasselt en op kasteel Nijenrode te Breukelen (hij noemt ze *cours de vacances*, wat het verblijf voor de Franse studenten hoogstwaarschijnlijk nog aantrekkelijker maakte!), de personeelsbezetting, de bibliotheek, enz. We krijgen nu, alweer vijfendertig jaar later, een aardig beeld van de studie Nederlands in Lille en de context waarbinnen deze zich toentertijd heeft ontwikkeld.

Maar Thys bericht niet alleen vanuit Frankrijk, hij geeft ook een historisch-geografisch overzicht van het vak Nederlands aan buitenlandse universiteiten. Wie als (beginnend) neerlandicus meer wil weten over het ontstaan en de ontwikkeling van de neerlandistiek in het buitenland, wordt een aardig eind op weg geholpen als hij het in 1977 gepubliceerde artikel *Neerlandistiek 'extra muros'* leest over de stand van zaken in Europa en in de wereld, van Denemarken tot Japan via Hongarije en Portugal, aangevuld met precieze jaartallen, aantallen universiteiten, docenten en studenten. Thys besteedt ook aandacht aan de zorg voor de extramurale neerlandistiek vanuit het binnenland en stelt vast dat 'de Vlamingen in de frontlijnpositie waarin zij zich bevinden, steeds meer aandacht hebben gehad voor de uitstraling van onze taal en cultuur dan hun taalgenoten in het noorden' (204). Me dunkt dat er sindsdien heel wat veranderd is en dat we anno 2009 nog slechts kunnen glimlachen bij deze bewering! En daarom juist is het instructief om deze reis door het verleden te maken. Een ander artikel geschreven in het kader van de neerlandistiek in den vreemde dat zeker de aandacht verdient is het 'Levensbericht' gewijd aan Jacob Marius Jalink (1895–1971). Het is tegelijkertijd een lofzang, want Thys verzuimt niet de betekenis van de figuur van Jalink te benadrukken voor de neerlandistiek extra muros.

Verder biedt het boek verschillende artikelen op het gebied van de vergelijkende literatuurstudie, zowel in de Nederlanden als ver over de grenzen. Na een verblijf in 1955 aan drie Amerikaanse universiteiten stelt Thys vast dat de 'cosmopolitisering van de literatuurbeschuwing' (35) onder meer te danken is aan politieke emigranten, die in 1933, 1940 en vanaf 1945 in drie stromen uit Europa naar de nieuwe wereld trokken. Thys bespreekt de invloed van de Franse literatuur en cultuur met Verlaine, het naturalisme en het mysticisme op Nederland aan het einde van de negentiende eeuw (48–55).

Voor Frans-, Engels- en Duitstaligen waren al in de jaren vijftig en zestig

teksten toegankelijk over onderwerpen als de Nederlandse cultuur en haar betrekkingen met het buitenland aan het einde van de negentiende eeuw (48–55), hoogtepunten binnen de Nederlandse literatuur (80–99) of het leven en werk van André Jolles (13–34), aan wie Thys overigens een in 2000 uitgekomen lijvig boek wijdde.

Daarnaast bevat de bundel artikelen over verschillende schrijvers, bijvoorbeeld Albert Verwey in Amerika (161–170), Vondel in Franse vertaling (220–235) of Vondel op het Franse toneel (256–282). Er is ook een tamelijk klassiek overzicht van ‘La littérature néerlandaise’ (343–358) uit 1998 dat begint met het beroemde zinnetje *Hebban olla vogala*. Thys had in zijn werk misschien wat meer aandacht kunnen besteden aan andere grote naoorlogse vernieuwende schrijvers dan alleen maar aan Hermans en Claus, ‘les figures (provisoirement?) dominantes’ (356). Harry Mulisch komt in amper vier regels aan bod, van Nootboom lezen we dat hij geboren is in 1933 en nergens is sprake van bijvoorbeeld Bernlef of Hella Haasse!

In een artikel uit 1964 ‘De letteren. Gemeenschappelijke kenmerken en wederzijdse beïnvloeding in de Nederlanden’ (71–79) stelt Thys enigszins verbijsterd vast dat enig comparatistisch onderzoek naar onderlinge literaire beïnvloeding tussen de noordelijke en zuidelijke Nederlanden ontbreekt. Ook constateert hij in 1957 dat het literaire en culturele leven van Nederland in het laatste decennium van de negentiende eeuw nog niet diep was bestudeerd (48) en in 1973 vraagt hij zich af ‘how Dutch literature has responded to a phenomenon like the New World’ (211). Daarbij geeft hij telkens allerlei onderzoeksmogelijkheden aan, pistes voor vergelijkende studies, de talloze taken die neerlandisten wacht(t)en...

Walter Thys verkent in deze bundel een stukje van het nog schier onontgonnen terrein van de neerlandistiek extra muros en biedt de lezer een rijk geschakeerde selectie van vijfenvijftig jaar werk en onderzoek op het gebied van de letterkunde en de filologie. In zijn voorbericht hoopt de auteur dat: ‘(...) degenen die in deze bundel bladeren of erin lezen, de stem die zij lang geleden met meer of minder geduld hebben aanhoord, opnieuw herkennen en er iets terugvinden van wat ik met mijn onderwijs en onderzoek heb pogen te bereiken.’ Moge zijn wens in vervulling gaan!

– Claudia Huisman

Wilken Engelbrecht, Bas Hamers & Kateřina Křížová (red.), *Neerlandica iii. aspecten van de extramurale neerlandistiek. Congresbundel ter gelegenheid van de opening van het Centrum voor Taal en Cultuur van de Lage Landen ‘Erasmianum’* (Olomouc, 2–4 oktober 2003). Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci, 2008.

De bundel, uitgegeven ter gelegenheid van de opening van het Centrum voor Taal en Cultuur van de Lage Landen ‘Erasmianum’, bestaat uit een verzameling

artikelen geordend in vier thema's: extra- versus intramurale neerlandistiek, het Nederlands in internationale context, de neerlandistiek in Tsjechië en Slowakije en een overzicht van een decennium herstelde neerlandistiek in Olomouc. Het belangrijkste evenement bij de opening van het Erasmianum was de toekenning van een eredoctoraat aan prof. dr. Jos Wilmots, die 'zich speciaal voor Olomouc verdienstelijk had gemaakt', aldus het eerste artikel, geschreven door Wilken Engelbrecht, het hoofd van de leerstoel neerlandistiek te Olomouc. Hoewel het feest al in 2003 plaatsvond, is de bundel pas in 2008 verschenen, wat overigens niet verder wordt toegelicht. De meeste studies dateren van de afgelopen twee jaar. Vrijwel alle auteurs zijn docenten uit de regio die op de een of andere manier verbonden zijn met de vakgroep van Olomouc.

Het eerste deel van de bundel bevat artikelen over de wisselwerking tussen extra- en intramurale neerlandistiek. Ludo Beheydt beschrijft hoe de extramurale neerlandistiek als interculturele katalysator kan fungeren. Christine van Baalen analyseert hoe de buitenlandse neerlandicus als cultureel intermediair kan optreden. Stefan Kiedroń schrijft over de extramurale neerlandistiek als cultuurdrager. Stanisław Prędota vertelt het korte maar bewogen verhaal van de neerlandistiek in Midden- en Oost-Europa en Herbert van Uffelen geeft een overzicht van de gezamenlijke projecten van de neerlandistiek in de regio.

De volgende groep studies behandelt het Nederlands in internationale context. Marcel Janssens geeft een analyse van de poëzie van Hugo Claus. Bea van Aert geeft een boeiend verslag over de plaats van de Nederlandse taal en Nederlandstalige tolken in de Europese Unie. Karel Cools maakt de lezers vertrouwd met het leven en werk van Nicolaes Cleynaerts, tijdgenoot van Erasmus, naar wie de Cleynaertszaal in het net geopende Erasmianum werd genoemd. Lucie Smolka-Fruhwirtová schrijft over de Nederlandse literatuur in de Tsjechische culturele context na de Tweede Wereldoorlog. In het laatste artikel van het tweede deel krijgt de lezer een beeld van wat jonge Tsjechen van Nederland en jonge Nederlanders van Tsjechië weten, aan de hand van het vragenlijstonderzoek van Hans Renner.

Het derde deel van de bundel richt de aandacht van de lezer op de nabije omgeving van Olomouc: de neerlandistiek in Tsjechië en Slowakije, de landen die tot twee decennia geleden Tsjecho-Slowakije vormden. Vier vakgroepen zijn hier vertegenwoordigd: Olomouc, Praag, Brno en Bratislava. Wilken Engelbrecht vertelt in het kort het verhaal van de neerlandistiek in Tsjechoslowakije tot de Fluwelen Revolutie. Eva Toufarová, een jonge docente en voormalige studente uit Olomouc, maakt de lezers bekend met tolken in het curriculum van Olomouc en presenteert de resultaten van een onderzoek naar de manier waarop de studenten Nederlands in Olomouc over tolken en vertalen denken. Zdenka Hrnčířová vertelt het verhaal van de oudste vakgroep neerlandistiek in Praag. Nele Rampart informeert de lezers over de ontwikkeling van de neerlandistiek in Brno. In het verhaal van Jana Rakšanyiová lezen we over het Nederlands in Slowakije.

Het laatste deel van de bundel concentreert zich op Olomouc. Wilken Engel-

brecht beschrijft hoe de neerlandistiek zich ontwikkelde na 1991. Kateřina Křižová en Eva Toufarová geven een overzicht van de afstudeerscripties tussen 1997 en 2007. Iva Janiková geeft een lijst van afgestudeerden en studenten van 1993 tot 2007. Als afronding van deze mooie verzameling over de vakgroep Nederlands in Olomouc, vertelt Wilken Engelbrecht het verhaal van het gebouw waar de vakgroep gevestigd is.

De bundel is informatief voor wie meer wil weten over de geschiedenis en huidige stand van zaken van de neerlandistiek in de regio. De keuze van thema's is breed, alle vakken die traditioneel gegeven worden in de neerlandistiek passeren hier de revue. De bundel is een *must* voor degene die interesse heeft voor neerlandistiek in deze regio en de geschiedenis eromheen.

– *Reka Eszenyi*

Signalementen

Zsófia Tálasi

Op 12 mei 2009 is dr. Zsófia Tálasi aan de Universiteit Leiden gepromoveerd op het proefschrift: *Het Nederlands prefix ge- in historisch perspectief*.

'Ge+werkwoordstam'-afleidingen in grammatica's, woordenboeken en teksten.

Promotor was prof. dr. M.J. van der Wal, copromotor prof.dr.C. van Bree.

Nadat Zsófia Tálasi in 1999 aan de Universiteit Eötvös Loránd Tidományegyetem (ELTE) te Boedapest begonnen was met de studie Nederlands, behaalde ze daar in 2002 haar Master. Een deel van haar PhD-studie bracht zij in Leiden door, waar ze vervolgens met een onderzoeksbeurs en een promotiebeurs van de Taalunie tot februari 2007 verbleef, met dit proefschrift als resultaat.

In haar studie behandelt Zsófia Tálasi de ontwikkeling van de verschillende woordvormingspatronen waarin het prefix *ge-* in het Nederlands optreedt. Zij plaatst dit in een historisch en taalvergelijkend kader doordat ze eerst een overzicht geeft van *ge-* in de Germaanse talen. Voor het Nederlands is een belangrijk verschil dat tussen improductieve of weinig productieve afleidingen en twee productieve procédés:

- *ge-* in voltooid deelwoorden. Aan de hand van grammatica's en andere taalkundige werken uit de periode 1550–1900 bespreekt zij hoe dit participiaal *ge-* zich kon handhaven, terwijl andere werkwoordelijke functies van dit prefix – denk bijvoorbeeld aan het type *ge-lukken* – geen stand hielden. Daarbij ziet ze ook een rol weggelegd voor het standaardisatieproces.
- naamwoordelijke *ge-*afleidingen van het type *geblaf*, d.w.z. *ge+*werkwoordstam, met de betekenis 'voortdurend of vervelend lang iets doen'. Dit procédé vormt het eigenlijke zwaartepunt van haar onderzoek, waarvoor ze haar materiaal heeft uitgebreid met woordenboeken en teksten. Zij schetst de ontwikkeling vanaf de Middelnederlandse periode naar het huidige, springlevende en hoogproductieve procédé en verklaart dit 'succes' vanuit een tweeledig herinterpretatieproces: kenmerken die aanvankelijk aanwezig waren in het basiswerkwoord, zoals negativiteit in *schreeuwen* en frequentativiteit in *lachen*, zijn deel gaan uitmaken van de betekenis van de categorie *ge+*werkwoordstam, waardoor woorden van dit type (bijvoorbeeld

geredeneer of ge-sms) zich duidelijk onderscheiden van andere mogelijke werkwoordelijke afleiding (zoals *redenering of het sms'en*). De categorie ge+werkwoordstam heeft met andere woorden voluit bestaansrecht verworven.

Met name dit deel van haar onderzoek is te zien als een pilotstudie voor het nauwelijks ontgonnen terrein van historisch onderzoek naar Nederlandse woordvorming.

Matthieu Sergier

Op 17 december 2008 promoveerde Mattheus Sergier aan de Université catholique de Louvain op het proefschrift *Leesoefeningen in het onvermogen. Filiatiedynamiek en waarneming van de andersheid in Frans Kellendonks romans*. Aan de hand van de vier romans van de Nederlandse auteur Frans Kellendonk (1951–1990) wordt ingegaan op de vraag in hoeverre een literaire tekst richtlijnen zou kunnen bevatten voor zijn eigen lectuur. Die vier romans zijn *Bouwval* (1977), *De nietsnut. Een vertelling* (1979), *Letter en geest. Een spookverhaal* (1982) en *Mystiek lichaam. Een geschiedenis* (1986). Zou er zoiets kunnen bestaan als een goede, een ethische lectuur waarvoor in de roman aanzetten te vinden zouden zijn? Deze vraag rechtvaardigde de keuze van de romans van Frans Kellendonk, die door sommige critici (zoals Arjan Peters) bestempeld wordt als ‘een schrijver die vaak is misgelezen’.

Het eerste deel van het proefschrift wordt besteed aan de macht van de vertegenwoordiging zoals die uitgeoefend en waargenomen wordt door de personages. Het onderzoek laat zien dat in iedere roman de zoonfiguur zijn spookachtige vader gaat vertegenwoordigen door middel van imitatie en vertelling. Die onderneming schiet echter tekort. De vaderfiguur blijft, vanwege haar talige essentie, altijd al beperkt tot het effect van zijn zoons vertelling. De tekstuele aanpak laat echter zien dat de lacunes overwonnen zouden kunnen worden door middel van wat een ‘atopische’ waarneming van de vaderfiguur werd genoemd: een visie die openstaat voor differentie en voor de narcistische dimensie waarmee de waarneming altijd gepaard gaat. Tot een dergelijke visie zou de vaderfiguur kunnen uitnodigen wanneer hij door zijn zoon gefocaliseerd wordt.

Het tweede deel van het proefschrift gaat dieper in op de modaliteiten van atopie, met als opeenvolgende invalshoeken: ironie (Linda Hutcheon, Paul de Man, Sébastien Rongier...), tragiek (Paul Ricoeur, Jean-Marie Domenach...), groteske (Mikhail Bakhtine, Dominique Iehl, Wolfgang Kayser, Jan Kott, Stéphanie Vanasten...) en een derridiaanse lectuur van het lacaniaanse concept ‘entre-deux-morts’ (‘tussen-twee-doden’).

Op grond van deze studie worden acht regels voor een atopische waarneming van de andersheid voorgesteld. De ethische strekking van deze benadering wordt aangetoond aan de hand van drie concrete toepassingen. Zo komt een ethiek van de ontvangst van de andere aan bod, alsook een ethiek van de memorie en de Geschiedenis. In derde instantie werd de nadruk gelegd op

een voorstel om de filiatiedynamiek in de romans van Kellendonk te beschouwen als een allegorie van de lectuur – een lectuur die haar eigen onmacht (h)erkent. Een ethische lectuur zou uitgevoerd worden in het bewustzijn van haar eigen onvermogen, wat zou veronderstellen dat de romans van Kellendonk het relaas bevatten van hun eigen onleesbaarheid.

Netwerken, Velden en Systemen

Binnen het *academische* veld van Zweeds-Nederlandse betrekkingen hoorde ik collega De Rooy verwijzen naar zijn voorgangster Martha A. Muusses. Zijn contactdraadje bestond uit de kleine grammatica die ze voor haar lessen had samengesteld en hij was gefascineerd door het feit dat ze was gepromoveerd op de koecultus bij de Hindoes. Tijdens mijn zoektocht naar contacten tussen Zweden en Nederland in het *literaire* veld zag ik overal haar sporen.

Velden en contactnetten blijken overlappend en niet scherp afgebakend te zijn. Muusses werkte binnen het academische veld – de cultuur van Indië!; het taalpedagogische veld; Nederlands als vreemde taal – én het literaire veld; eigen dichterschap, vertalingen, publieke lezingen over Nederland en Indië, artikelen over Nederlandse literatuur in kranten en naslagwerken en een zeer persoonlijke (Noord-)Nederlandse literatuurgeschiedenis voor een Zweeds publiek. Haar netwerk omvatte iemand als Artur Lundkvist, later lid van de *Svenska akademien*. Haar correspondentie toont dat ze streefde naar een Nobelprijs voor Nederlandse literatuur. Door haar goede vertalingen en haar informatiedrang baande ze de weg voor een volgende generatie missionarissen en helpers die hetzelfde doel hadden als zij: Scandinavisten aan Nederlandse en Vlaamse universiteiten, Zweedse medewerkers bij radio en televisie, dichters, schrijvers, vertalers, allemaal personen die de Nederlandstalige literatuur zichtbaar maakten en naar wie

uitgevers luisterden en bij wie ze advies vroegen.

Mijn indruk is nu echter dat op dit moment een nieuw paradigma op komst is, dat de zwaartepunten zich verplaatsen naar boekenbeurzen en dat netwerken van academische en literaire adviseurs naar de tweede rang zijn verschoven. Uitgevers – alweer in netwerken – sluiten op gigantische beurzen met collega's ongeadviseerd afspraken, vaak gebaseerd op commerciële overwegingen. De kans op een literaire Nobelprijs voor Vlaanderen/Nederland wordt kleiner naarmate de postkoloniale wereld opengaat. Vertalers hebben het steeds minder voor het zeggen en academici worden steeds academischer en kortademiger naarmate hun financiering afhankelijker wordt van projectsubsidie.

Bloeiende centra van vertaalwetenschap zijn op enkele plaatsen gesmoord in bezuinigingen. Hoe moet het dan met de wetenschappelijke basis van vertalersopleidingen? Of hoeft er niet zoveel vertaald te worden? Het beste kunnen prentenboekjes uitgegeven worden, want met een sociocultureel aangepaste tekst hoeft er geen vertaler aan te komen en schrijven de mensen bij de uitgeverij gewoon zelf wat woordjes bij de plaatjes.

Wie durft te voorspellen wat er uit deze Godenschemering zal oprijzen?

Gelukkig zal niets verloren gaan. Alles staat binnenkort op Internet!

Marta Baerlecken (1909–2007)

Gedurende meer dan vier decennia (van 1935 tot 1978) doceerde Marta Baerlecken, de ‘grote oude dame’ van de Duitse neerlandistiek, Nederlands aan de universiteiten in Keulen, Aken en Berlijn. Na 1945 was zij van Duitse kant de eerste die de contacten tussen Nederlandse, Belgische en Duitse universiteiten wist te herstellen. Ook het *lektorencongres* te Burgsteinfurt in 1951, in een zekere zin een voorloper van de latere *IVN*-colloquia, kwam op haar initiatief tot stand. Voor haar verdiensten werd haar in 1952 als eerste Duitse de Erasmus-medaille van de stad Rotterdam overhandigd, waarop zij levenslang trots was.

Martha Hechtle, zo luidde haar meisjesnaam waaronder zij ook als vertaalster van Gerard Walschap bekend werd, groeide gedeeltelijk in Noord-Brabant op, bij een Nederlandse pleegfamilie. Vanaf 1928 studeerde zij Germaanse filologie en sinds 1935, een jaar voor haar doctoraal examen, was zij als medewerkster verbonden aan het *Duits-Nederlands Instituut* van de universiteit Keulen. Hier beleefde zij de gevechten om het gezag aan de universiteiten van de jaren dertig bijvoorbeeld, voelbaar in de politieke instrumentalisering van de feestelijkheden rond Vondels 350ste verjaardag.

Ofschoon zij slechts een ondergeschikte positie had, leidde ze de facto het instituut vanaf 1940, toen meerdere hogere medewer-

kers als bezetters in België werkzaam werden. Vaak vertelde zij hoe ze erin slaagde de toelating van Walschaps *Houtekiet* te bewerkstelligen. Provocatief vroeg zij de ambtenaar hoe een boek van een auteur verboden zou kunnen worden die demonstratief uit de kerk was getreden – en dat terwijl de Duitse staatsideologie toch ook antiklerikaal was. Zij noemde het ‘de overheid met hun eigen middelen bestrijden’. Samen met Jettie Bender-Wichert slaagde zij erin de benoeming van een nazistisch-gezinde docent uit de kring van Jan van Dam in Bonn te verhinderen. Het waren kleine successen, geen groot verzet maar toch oprechte pogingen om in deze vreselijke tijd fatsoenlijk te blijven. Als in 1942 een permanente baan voor haar afhankelijk wordt gemaakt van haar bereidwilligheid een portret van Mussert op te hangen, weigert zij dit en wordt ontslagen. Wegens deze weerspannigheid mislukt ook haar voorzet om zich met een studie over nieuwere Vlaamse literatuur te habiliteren.

Aangezien zij politiek onbelast is in de menigte van mededaders en meelopers wordt haar na 1945 de heroprichting van de Nederlandse afdeling toevertrouwd. Hoewel zij in de jaren vijftig en zestig grondlegend werk verrichtte, zou zij nooit een leerstoel Nederlands aangeboden krijgen, gedeeltelijk door toedoen van dezelfde actoren als voor 1945.

– Ulrich Tiedau

Auteursgegevens

KLAUS BEEKMAN is als gastonderzoeker verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is hoofdredacteur van de reeks Avant-Garde Critical Studies (ed. Rodopi). Samen met Ralf Grüttemeier publiceerde hij in 2005 *De wet van de letter. Literatuur en rechtspraak*. In 2007 redigeerde hij met Jan de Vries de bundel *Avant-Garde and Criticism*.
[k.d.beekman@uva.nl]

TON BROOS is Director of Dutch and Flemish Studies aan de University of Michigan in Ann Arbor, USA.
[tonbroos@umich.edu]

JEROEN DEWULF is hoogleraar Nederlands en Duits aan de University of California in Berkeley. Hij is er directeur van het Dutch Studies Programma.
[jdewulf@berkeley.edu]

FEIKE DIETZ (zie ook Els Stronks en Katarzyna Zawadzka) werkt als onderzoeker van het Departement Nederlands, Universiteit Utrecht aan het vnc 'Pia desideria-project' (NWO/FWO). Zie ook:
<http://emblems.let.uu.nl>
[f.m.dietz@uu.nl]

REKA ESZENYI is docente aan de Károli Universiteit Boedapest. Zij heeft Nederlands en Engels gestudeerd en is in 2007 gepromoveerd in toegepaste taalkunde. Haar inresegebied is pedagogiek van het Nederlands als vreemde taal, tolken en vertalen.
[eszenyi_reka@kre.hu]

JANE FENOULHET is hoogleraar Dutch Studies aan University College London.
[j.fenoulhet@ucl.ac.uk]

LILA GOBARDHAN-RAMBOCUS is docent/ opleidingscoördinator Nederlands aan het Instituut voor de Opleiding van Leraren (IOL) te Paramaribo. Zij schreef een proefschrift over de taal- en onderwijsgeschiedenis van Suriname (2001) en schrijft over de onderwijsgeschiedenis van Suriname, over Surinaamse talen en cultuur.
[sabitrie@sraga.com]

JAAP GOEDEGEBUURE is hoogleraar moderne Nederlandse letterkunde aan de Universiteit Leiden.
[j.l.goedegebuure@hum.leidenuniv.nl]

CLAUDIA HUISMAN is universitair hoofddocent Nederlandse taal en cultuur en directeur van het Departement Nederlands aan de Universiteit van Straatsburg.
[huisman@unistra.fr]

MATTHIAS HÜNING is hoogleraar Nederlandse taalkunde aan de Freie Universität Berlin. Zijn onderzoek is vooral gericht op taalveranderingsverschijnselen en de structuur van het Nederlands in vergelijkend perspectief. Hij is redacteur van *neerlandistiek.nl*.
[mhuening@zedat.fu-berlin.de]

IRINA MICHAJLOVA is literair vertaalster (NLPVF Vertalersprijs–2005) en hoofdcentrale Nederlandse taal en literatuur op de Staats Universiteit St.Petersburg (Rusland).

[iri-mi@mail.ru en michail@nevsky.net]

BETTINA NOAK is onderzoekersmedewerker aan de Freie Universität Berlin. Zij publiceerde over vroegmoderne letterkunde en werkt thans aan een project over de Nederlands-Duitse kennistransfer 1600–1700.

[bnoak@gmx.de]

JJELICA NOVAKOVIĆ-LOPUŠINA is professor Nederlandse cultuur-, taal- en letterkunde aan de Universiteit van Belgrado. Ze is auteur van verschillende leerwerken en studies en hoofdredacteur van het online-leerboek KLV.

[jnovlop@eunet.yu; acilej@hotmail.com]

JÜRGEN PIETERS is hoogleraar algemene literatuurwetenschap aan de Universiteit Gent. Hij publiceert vooral over literatuurtheoretische en poëtische kwesties.

[jurgen.pieters@ugent.be]

MARCO PRANDONI is in 2007 gepromoveerd op een studie naar de intertekstualiteit in Vondels Gysbreght van Aemstel en is momenteel werkzaam als externe docent Nederlandse letterkunde bij de universiteiten van Padua en Utrecht.

[marprand@hotmail.com]

GUDRUN RAWOENS is als doctor-assistent verbonden aan de Vakgroep Scandinavistiek en Noord-Europakunde aan de Universiteit Gent. Zij promoveerde in 2007 op een taalkundig proefschrift over causatiefconstructies in het Zweeds en het Nederlands. Haar onderzoeksinteresse gaat uit naar de zinsleer in het Zweeds die ze ook vanuit contrastief perspectief met andere Scandinavische talen en het Nederlands bestudeert.

[gudrun.rawoens@ugent.be]

RIET SCHENKEVELD-VAN DER DUSSEN is emeritus hoogleraar Nederlandse letterkunde 1500–1850 van de Universiteit Utrecht. Zij publiceerde in 2005 een editie van Vondels Lucifer, Adam in ballingschap en Noah. In 2007 schreef ze samen met Willmien de Vries Zelfbeeld in gedichten, over Jan Six van Chandelier.

[riet.schenkeveld@let.uu.nl]

ERIC SPINOY promoveerde in 1994 op een proefschrift over de dichter Paul van Oostaijen en het sublieme. Sinds oktober 1996 doceert hij moderne Nederlandse letterkunde en literatuurwetenschap aan de Universiteit van Luik.

[erik.spinoy@ulg.ac.be]

ELS STRONKS (zie ook Feike Dietz en Katarzyna Zawadzka) werkt als onderzoeker van het Departement Nederlands, Universiteit Utrecht aan het vnc 'Pia desideria-project' (NWO/FWO), zie ook:

<http://emblems.let.uu.nl>. e.stronks@uu.nl]

ULRICH TIEDAU is als docent geschiedenis verbonden aan de Nederlandse afdeling van het University College London.

[u.tiedau@ucl.ac.uk]

URSZULA TOPOLSKA is docente Nederlands bij de vakgroep Nederlandse en Zuid-Afrikaanse Studies van de Adam Mickiewicz Universiteit in Poznan. Ze is werkzaam op het gebied van de moderne Nederlandse en Vlaamse literatuur. In 2006 promoveerde ze op het proefschrift over de receptie van migrantenliteratuur in Nederland.

[utopolska@oz.pl]

INGRID WIKÉN BONDE heeft van 1967 tot 2008 in verschillende functies Nederlands gedoceerd aan de Universiteit van Stockholm. Ze begeleidt na haar pensionering nog een aio die onderzoek doet naar vertalingen van kinderboeken uit het Nederlands in het Zweeds.

[ingrid.wiken-bonde@nederlandska.su.se]

KATARZYNA ZAWADZKA (zie ook Feike Dietz en Els Stronks) van de universiteit van Wrocław (Polen) werd met een Huygens beurs van het Nuffic in staat gesteld zes maanden in Utrecht te verblijven en bij te dragen aan het vnc 'Pia desideria-project' (NWO/FWO), zie ook:
<http://emblems.let.uu.nl>
[*sowacz2@hotmail.com*]

Uitgever

Rozenberg Publishers
Lindengracht 320 D+E
1015 KN Amsterdam, Nederland
Telefoon (020) 625 54 29
Fax (020) 620 33 95
E-mail info@rozenbergpps.com
www.rozenbergpps.com

Vormgeving

Puntspatie [bno], Amsterdam

Abonnementsprijs 2009

(3 nummers van 84 blz.)

Nederland:

€ 35,00 (inclusief portokosten)

Overige landen:

€ 40,00 vooraf te betalen op rekening-
nummer 56 64 78 323 van Rozenberg Publishers,
Lindengracht 320 D+E
1015 KN Amsterdam, Nederland
In dit bedrag zijn de portokosten begrepen. (Alle bank-
kosten in binnen- en buitenland zijn ten laste van de
abonnee.)

Losse nummers:

€ 16,50 (inclusief portokosten).

ISSN 0047-9276

Internationale neerlandistiek

Tijdschrift van de Internationale Vereniging voor
Neerlandistiek (IVN).

Tot en met jaargang 45, 2007, verschenen onder
de naam *Neerlandica extra muros*.

Drie afleveringen (2009)

Jaargang 47, 2, mei 2009

Onder redactie van

Dr. Marion Boers-Goosens, Universiteit Leiden; Dr. Arie
J. Gelderblom, Universiteit Utrecht; Prof.dr. Ralf
Grüttemeier, Carl von Ossietzky Universität Oldenburg;
Prof.dr. Jan Pekelder, Université de Paris – Sorbonne en
Univerzita Karlova, Praag; Dr. Ariane J. van Santen,
Universiteit Leiden; Prof.dr. Bart Vervaeck, Universiteit
Gent; Dr. Roel M. Vismans, University of Sheffield

Samenstelling redactieraad

Dr. Luc Bergmans, Parijs, voor Frankrijk; Lic. Widjanti
Dharmowijono, Semarang, voor Azië; Dr. Wilken
Engelbrecht, Olomouc, voor Midden- en Oost-Europa;
Prof. dr. Siegfried Huigen, Stellenbosch, voor Zuid-
Afrika; Prof.dr. Jeannette Koch, Napels, voor Zuid-
Europa; Dr. Niels-Erik Larsen, Kopenhagen, voor
Noord-Europa; Dr. J. Novaković-Lopušina, Belgrado,
voor Midden- en Oost-Europa; Drs. Sugeng Riyanto
MA, voor Azië; Prof. dr. Thomas F. Shannon,
Berkeley, voor Canada en de Verenigde Staten

Redactiesecretaris

Marja Kristel

Redactiesecretariaat

Van Dorthstraat 6
2481 xv Woubrugge, Nederland
Telefoon (0172) 51 82 43
Fax (0172) 51 99 25
E-mail bureau@ivnnl.com

Internationale neerlandistiek is het wetenschappelijk
tijdschrift van de Internationale Vereniging voor
Neerlandistiek dat tot en met 2007 (jaargang 45) de
naam *Neerlandica extra muros* droeg.

Het bevordert de dialoog tussen alle wetenschappers
die werkzaam zijn op het gebied van de internationale
neerlandistiek. Naast taalkunde, letterkunde en
didactiek is er aandacht voor interculturele aspecten
van deze subdisciplines, communicatiewetenschap,
nieuwe technologie in de vakbeoefening, het verloop
van canoniseringsprocessen, vertalen, culturele studies
en voor de cultuur van de Lage Landen in brede zin.

Een register van de jaargangen 1 tot en met 40 is te
raadplegen via ivnnl.com.

Enkele jaargangen van *Internationale neerlandistiek*/
Neerlandica extra muros zijn als PDF-bestand
beschikbaar via ivnnl.com. Leden van de IVN kunnen
een wachtwoord aanvragen voor toegang tot dit niet
publiek toegankelijke deel van de site.

ñ

ROZENBERG
Publishers

ISSN 0047-9276